

Kütüb-i Sitte Özelinde Zemzem Hadislerinin Değerlendirilmesi

 MEHMET EMİN ŞAHİN^a

Geliş Tarihi: 19.03.2021 | Kabul Tarihi: 30.04.2021

Öz: Zemzem, İslam târihinde zemzem, Müslümanlar için değerli kabul edilmiş ve kendisinden şifâ umulan bir su olmuştur. Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) hadisleri içerisinde de Zemzem ile ilgili hadisler yer almıştır. Bu bağlamda Kütüb-i Sitte içerisinde Zemzem'le alakalı hadisler çalışmamıza konu edilmiştir. Hem Kütüb-i Sitte hem de diğer hadis kitaplarında Zemzem'le alakalı birçok hadis vârid olmuştur. Çalışmamızda Kütüb-i Sitte içerisindeki hadisleri konularına göre tasnif ettikten sonra her konudan bir hadis sened açısından incelemeye gayret edilecektir. Kaynaklardan hadisler tahric edildikten sonra isnad değerlendirmesi yapılmış lafız farklılıkları ortaya konulmuştur. Her hadisin ilgili bölümde munteha, sened ve sıhhat gibi değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Zemzem, râvî, tahric, isnad.

^a ESOĞÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Programı
mehmeteminsahin16@hotmail.com

An Evaluation of Zamzam Hadiths in *Kutub al-Sitta*

Abstract: In the history of Islam, Zamzam has been considered valuable for Muslims and it has been thought that it has a healing feature. Some hadiths related to Zamzam are also included in the hadiths of our Prophet Muhammad (pbuh). In this context, the hadiths related to Zamzam in Kutub al-Sitta are the subject of this study. There are many hadiths related to Zamzam in both Kutub al-Sitta and other hadith books. In this study, after classifying the hadiths in Kutub al-Sitta according to their subjects, it will be tried to examine one hadith from every subject in terms of sanad. After the hadiths were extracted from the sources, the isnad evaluation was made and the differences were revealed. Each hadith has been evaluated in terms of muntaha, sanad and sihhat in the relevant section.

Keywords: Hadith, Zamzam, narrator, takhrij, isnad.

Giriş

Zemzem, Arapça bir kelime olup “alçak sesle konuşmak, yüksek olmayan ve belirsiz gök gürültüsü, titreme” demektir. Ayrıca “ez-zemzemetü ve zemzeme”, “uzaktan anlaşılmayan vızıltı, belirsiz ses, uzaktan mırıldanmak, atların burunlarından çıkardığı ses, özel isim (alem) ve insanlardan bir topluluk” anlamının yanı sıra “bereketli, bol, doyurucu ve kaynağı zengin su” manasına gelmektedir.¹

ez-Zemzeme “çokluk, fazlalık ve toplanmak” demektir. Hâcer’in suyu toplayarak havuz haline getirmeye uğraşması sebebiyle “zemzem” denilmiştir. Bazı kaynaklarda “zemzem” isminin türevlerinin olmadığı ve özel isim olduğu kaydedilmiştir.²

Zemzem Hz. İbrâhîm döneminden kalan bir mirastır. Kaynaklarda geçen bilgilere göre Hz. İbrâhîm, Hâcer ve İsmâîl’i az bir yiyeceklerle birlikte Mekke vadisine bırakmıştır. Yanlarındaki yiyecek bittiği zaman Hâcer endişeye kapılır ve kendileri için su aramaya başlar. Safâ tepesinden koşarak iner ve vadiyi geçerek Merve tepesine ulaşır. Bu şekilde Safa ve Merve arasında gidip gelmesi yedi kere olmuştur. Merve tepesindeyken oğlunu bıraktığı yerde zemzem suyunun çıktığını fark eder. Suyun etrafını çevirerek Rabbine şükreder. Hz. Peygamber onun bu durumu için “Allâh İsmail’in anası Hâcer’e rahmet etsin! Şayet, acele etmiş olmasaydı, elbette zemzem sürekli akan bir ırmak olurdu” buyurmuştur. Safâ ile Merve arasında sa’y uygulaması Hâcer’in bize kalan sünneti olarak devam etmektedir.³

¹ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebir (Kâhire: Dârü’l-maârif, t.y.), “Zemzem”, 12/272.

² Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi’l-hadîs ve’l-eser*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî, (Kâhire: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1345/1963) 2/313.

³ Ebü Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî’ es-San’ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, Habîbürrahmân el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1403/1982), 5/105 (No. 9107); Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnâvut (b.y.: Müessesetü’r- risale, 1421/2001), 4/139 (No. 2285), 5/299 (No. 3250), 5/379 (No. 3390); Ebu’l Velîd Muhammed b. Abdillâh Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, nşr. Rüşdî es-Sâlih Melhas (Beyrut: Daru’l-Endülüs, t.y.), 1/54; Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, nşr. Muhammed Nizâr Temîm-

Hâcer ile Hz. İsmâil zemzem suyuna kavuştuktan sonra Mekke vadisine yerleştiler. Yemen ve Suriye arasında yolculuk yapan Cürhümlülerden bir kabile zemzemin yakınından geçerken havada uçuşan kuşları fark ettiler. Kuşların varlığını suyun bir işareti gördükleri için iki tane gözlemciyi keşif için gönderdiler. Gözlemciler Hâcer'le karşılaşp suyun varlığını öğrendikten sonra durumu haber vermek için kabilelerine döndüler. Hâcer'den suyu kullanabilmek için mücadele alan Cürhümlüler Mekke'ye yerleşmiştir.⁴

Cürhümlüler, Mekke'de kaldıkları süre içerisinde zemzem suyundan istifade etmişler ama işledikleri büyük hatalar nedeniyle zemzem'in suyu çekilmiştir. Sel suları ile birlikte yeri tamamen kapanmıştır. Cürhümlüler ise kendileri de Huzâa kabilesiyle yaptıkları mücadele sonunda kaybetmişler ve Mekke'den çıkarılmışlardır.⁵

Rasûlüllâh'ın dedesi Abdulmuttalib'e rüyasında zemzem kuyusunu kazması emredilir. Zemzem kuyusu mevki olarak müşriklerin putlarına kurban kestikleri bir yerde bulunuyordu. Putların yakınında böyle bir çalışmadan rahatsız olan müşrikler Abdulmuttalib'e yaptığı işi bırakması için baskı yaparlar. Abdulmuttalib tek oğlu Hârisle birlikte kararlı bir şekilde rüyasında kendisine işaret edilen bölgede zemzemi aramaya devam edip bir süre sonra kuyuyu tespit etmiştir.⁶

Zemzem, tarihi süreçte bir şehrin ve medeniyetin kurulmasına kaynaklık etmiştir. Allah Rasûlü'nden konu ile ilgili rivayetler makale içinde incelenecektir. Ancak zemzemin önemi hakkındaki rivayetlerin yanında onun ne kadar faydalı olduğuna dair hadisler de bulunmaktadır. Mesele hakkında en azından bilgi sahibi olmak adına bir örnek şu şekilde zikredilebilir: "Ebû Zer Müslüman olmak

---

Heysem Nizâr Temîm, (Beyrut: Dâru'l-erkâm, 1377/1995), "Erbiya", 9 (No. 3362), (No.3364), (No. 3365); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büsfi İbn Hibbân, *Sahîh*, nşr. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r- risâle, 1414/1993), 9/26 (No. 3713).

⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/57.

⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/39.

⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2/42.

için Mekke'ye geldiğinde Kâbe'de 30 gün kaldığını ve bu süreçte sadece zemzem ile beslenmesine rağmen kilo aldığını bildirmektedir. Rasûlüllâh'a bu olay haber verildiğinde "O mübarek bir sudur" demiştir."⁷

Zemzem hakkındaki rivayetler üzerine daha önceden bir çalışma yapılmamıştır. Bilgi olarak genellikle malum olan ancak hadis ilmi açısından sıhhat bilgileri hakkında araştırma bulunmayan konuda farklı olarak yedi başlık bulunmaktadır. Hadisler kaynaklardan tespit edildikten sonra konularına göre sınıflara ayrılmıştır. Çalışmanın kapsamı geniş olduğu için kütüb-i sitte ile sınırlı tutulmuştur. Hatta kütüb-i sitte içerisinde de bazı konularda hadisler tespit edilirken daraltmaya gidilmiştir. Örneğin Rasûlüllâh'ın göğsünün yarılarak zemzemle yıkanması hadisesi birkaç kez gerçekleşmiş olduğu, bu konuda hadislerin kütüb-i sitte içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın boyutu düşünülerek mi'raç'tan önce kalbinin yarılarak yıkanmasından bahseden rivayetler incelenmiş, çocukken kalbinin yarılmasından bahseden rivayet ise değerlendirilmemiştir.⁸

Zemzemle ilgili ulaşılan rivayetler içinde temelde yedi konuda birinde iki olmak üzere sekiz tane hadis incelenmiştir. Kütüb-i sitte içerisinde geçen hadisler sened şemasında gösterilmiştir. Hadislerin diğer kaynaklardaki yerlerine de işaret edilmiştir. Kütüb-i sitte haricinde temel kaynaklarda belirlenen konularla alakalı farklı hadisler varsa ilgili bölümde bunlara da ulaşılabildiği kadarıyla dikkat edilmiştir. Kütüb-i sitte'deki hadisleri ana metin içinde harici rivayetleri ise dipnotlarda zikredilmiştir. Rivayetler arasında manayı etkileyecek farklılıklara yer verilmiştir. Râvilerin araştırılmasından sonra hadisler bütüncül olarak müntehâ, sened, ittisâl ve sıhhat açısından değerlendirilmiştir.

⁷ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh*, Muhammed Fuad Abdalbâkî (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.), "Fedâilu's-Sahâbe", 132.

⁸ Çocukken kalbinin yarılıp zemzem ile yıkanmasından bahseden rivayet için bk.: Müslim, "Îmân", 261.

Zemzem Hadislerinin Tahriri

Zemzem ile ilgili hadislere kaynaklardan ulaşıldıktan sonra konu bakımından sınıflara ayrılmıştır. Bu konular içerisinde kimi-
sinde birden fazla hadis varken kimi konuda ise tek rivayet tespit edilmiştir.

Zemzem Suyunun Ayakta İçilmesi Hakkındaki Hadisler

Zemzem'in ayakta içilmesini ifade eden rivâyetlerin yer aldığı en eski kaynaklardan Buhârî'nin (öl. 256/870) *sahîh*'inde bulunan hadîsin metni ve tercümesi şu şekildedir:

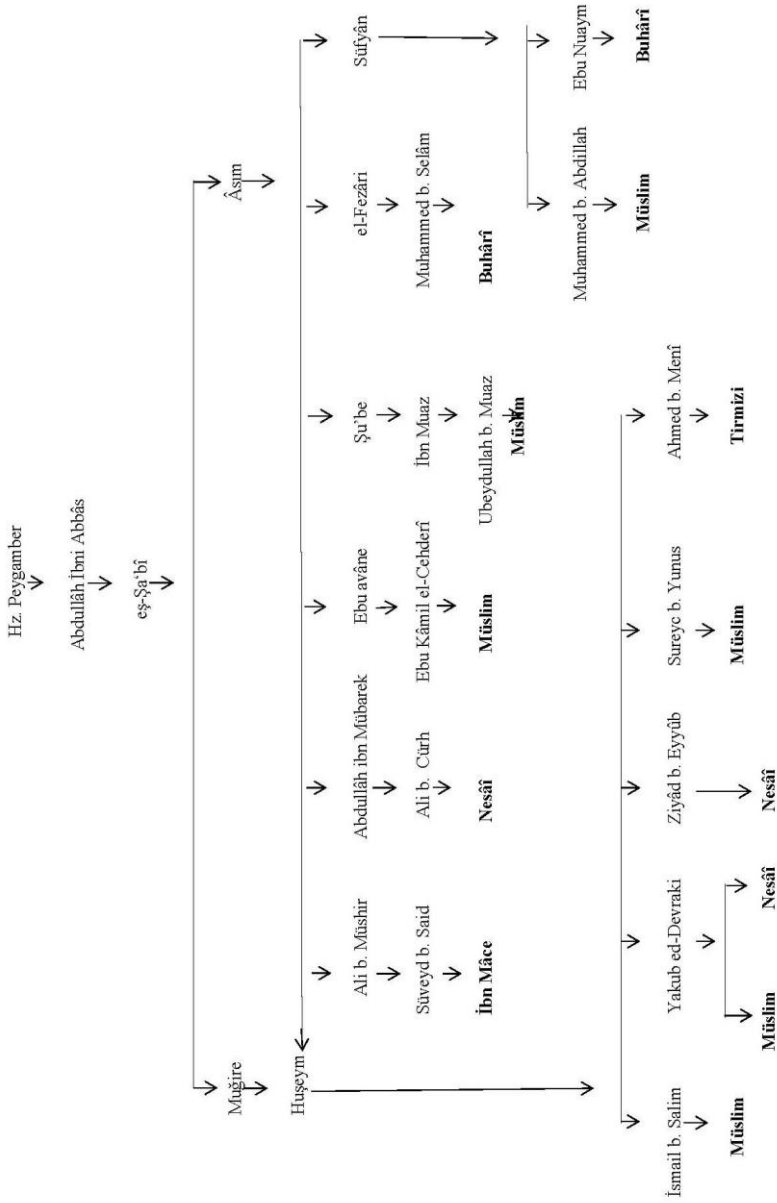
حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ عَاصِمِ الْأَحْوَلِ، عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ،
قَالَ: " شَرِبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَائِمًا مِنْ زَمْزَمٍ⁹

Ebu Nuaym > Süfyân > Âsim el-Ahvel > Şa'bî > İbn Abbâs'ın rivayet ettiğine göre; "Rasûlüllâh (s.a.v.) ayakta zemzem suyu içmiştir."

Zemzem'in ayakta içilmesini ifade eden hadislerin kütüb-i sitte içerisinde geçenleri bir isnad şeması üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

---

⁹ Buhârî, "Eşribe", 15 (No. 5617).

Şemada görüldüğü üzere hadis, kütüb-i sitte içerisinde Ebû Dâvûd hariç diğer kitaplarda yer almaktadır. Kütüb-i sitte dışında da bazı kaynaklarda rivayet edilmiştir.¹⁰

¹⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, el-

Araştırdığımız hadiste kaynaktaki metinler arasında manaya olumsuz bir etkisi olmayan bazı farklar bulunmaktadır. Tüm rivayetlerde ‘Rasûlüllâh’ın zemzem suyunu ayakta içmesi’ ortak metin olarak anlaşılmaktadır. Rivayetlerden bazısında ise ziyade bilgi vardır. İbn Abbâs, Rasûlüllâh zemzem suyunu içmeden önce ‘bunu kendisinin ona ikram ettiğini’ belirtmektedir.¹¹ Rivayetlerde ravi tasarrufu olduğu ve bu kısmın söylenmediği anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda yer alan bu rivayet, suyun ayakta içilmesinin caiz olacağına delil için zikredilmiştir. Buhârî bâb başlığına ‘ayakta içme bâbı’ demiştir. Hz. Ali (öl. 40/661) zemzem suyunu ayakta içmesine hayretle bakanlara “Peygamber’i hem ayakta hem de oturarak içtiğini gördüğünü” söylemiştir.¹² Anlaşıldığı kadarıyla muhaddisler tarafından hadis ayakta içmenin caiz olacağına delil olarak kullanılmıştır. Fakat yine Buhârî’de farklı bir bölümde geçen aynı hadiste Rasûlüllâh’ın bunu binek üzerinde yaptığına dair de bir kayıt vardır.¹³ Burada binek üzerinde olması ayakta olması

Müsned, nşr. Şuayb el-Arnâvut (b.y. : Müessesetü’r- risale, 1421/2001), 3/338 (No. 1838), 4/368 (No. 2698), 5/262 (No. 3185) 5/449 (No. 3496); Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *Müsned*, nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah-Âdil b. Sa’d (Medine: Mektebetü’l-ulûmi ve’l-hikem, 1431/2009), 11/474 (No. 5353); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-’ilmiyye, 1424/2003), 5/139 (No. 9299), 5/239 (No. 9655), 7/460 (No. 14646); Ebû Avâne, Yakub b. İshak b. İbrahim en-Neysâbüri, *el-Müstahrec*, nşr. Eymen b. Arif ed-Dumaşkî (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1419/1998), 5/151 (No. 8199), 5/152 (No. 8201); 5/152 (No. 8202); İbn Hibbân, *Sahîh*, 9/145 (No. 3838), 12/139 (No. 5319); Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *er-Ravzü’l-dânî ile’l-Mu’cemi’s-sağîr li’t-Taberânî*, nşr. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1405/1985), 1/239 (No. 389); Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, nşr. Hamdî Abdülmecid es-Silefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, t.y.), 12/93 (No. 12578).

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/368 (No. 2698), 5/449 (No. 3496); Buhârî, “Hac”, 77 (No. 1637); Müslim, *el-Câmi’u’s-şahîh*, “Eşribe”, 117, 120; İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Eşribe”, 21 (No. 3422); Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, Abdulfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü’l-matbûâtî’l-İslâmiyye, 1406/1986), “159”, (No. 2965); Ebû Avâne, *el-Müstahrec*, 5/151 (No. 8199), 5/152 (No. 8201); 5/152 (No. 8202); İbn Hibbân, *Sahîh*, 9/145 (No. 3838), Taberânî, *Mu’cemi’s-sağîr*, 1/239 (No. 389); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 12/93 (No. 12578); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 5/139 (No. 9299), 5/239 (No. 9655), 7/460 (No. 14646).

¹² Buhârî, “Eşribe”, 15 (No. 5616); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/179 (No. 795).

¹³ Buhârî, “Eşribe”, 15 (No. 5617).

anlamına gelir mi? sorusunu akla getirmiştir. Görüldüğü gibi hadis, fıkhî açıdan farklı anlaşılmıştır. Şimdi baş kısımda metnini zikrettiğimiz Buhârî'nin *Sahîh*'inde bulunan hadîsin isnadındaki râvîleri inceleyelim: Bunlar; İbn Abbâs, eş-Şa'bî, Âsım, Süfyân, Ebû Nuaym.

Abdullâh b. Abbâs b. Abdülmuttalib (öl. 68/688)¹⁴

Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl b. Abd(illâh) el-Hemdânî eş- Şa'bî (öl. 104/722): Meşhur görüşe göre Ömer b. Hattâb'ın (öl. 23/644) hilafetin yedinci yılında Kûfe'de dünyaya geldi.¹⁵ Şa'bi kendi doğum yılını Celûlâ senesinde doğdum diyerek belirtmektedir.¹⁶ Hicrî 104 senesinde Kufe'de vefat etmiştir.¹⁷

Sa'd b. Ebî Vakkas (öl. 55/675), Saîd b. Zeyd (öl. 51/671), Üsâme b. Zeyd (öl. 54/674), Abdullâh b. Abbas (öl. 68/687-88), Câbir b. Abdillâh (öl. 78/697), Abdullâh b. Ca'fer b. Ebî Tâlib (öl. 80/699-700) ve Abdullâh b. Utbe (öl. 74/693) gibi yetmişden fazla sahâbîden hadis öğrenmiştir.¹⁸ Kendisinden A'meş (öl. 148/765), İbn Sîrîn (öl. 110/729) ve Katâde b. Diâme (öl. 117/735) gibi tanınmış âlimler rivayette bulunmuştur.¹⁹

Şa'bî'nin güvenilir olduğunda ittifak edildiği gibi Yahyâ b. Maîn'e (öl. 233/848) göre onun adını zikredip kendisinden hadis rivayet eden kimse de güvenilir sayılmıştır. *Zayıf* kabul edilen *mürsel* rivayetler genellikle delil olarak kullanılmadığı halde Şa'bî'nin mürsellerinin sıhhatinde ittifak edilmesi ona duyulan güveni ortaya koymaktadır.²⁰

Ebû Abdurrahmân Âsım b. Süleymân el-Ahvel el-Basrî (öl.

¹⁴ Sahâbî olması nedeniyle cerh ve ta'dil'e ihtiyaç duyulmamıştır. Zira sahabilerin hepsi cerh ve tadil açısından "âdil" olarak kabul edilmiştir.

¹⁵ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, nşr. Amr b. Ğarâme el-Amravî (b.y.: Daru'l-fikr, 1415/1995), 25/337.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, İbn Sa'd, *et-Tabakât*, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1410/1990), *Tabakât*, 6/261; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 25/336.

¹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 25/342.

¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/260; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 25/335; Ebu'l- Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980), 14/29.

¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 25/345; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 14/32.

²⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 14/35.

142/760): Âsım b. Süleymân Benî temim kabilesinin kölesiydi. Ebû Cafer'in (öl. 158/775) hilafeti esnasında Medâin'de kâdılık görevi yapmıştır. 141 veya 142 senesinde vefat etmiştir. *Sika* bir râvi olup, çok sayıda hadis rivayet eden râvilerdendir.²¹ İbn Hibbân (öl. 354/965), İbn Şâhin (öl. 385/996) ve Bezzâr (öl. 292/905) da onu *sika* râviler arasında zikretmiştir. Hammâd (öl. 267/881) gibi bazı kişiler onu *zayıf* kabul etmiştir. Zehebî (öl. 748/1348) onu *zayıf* râvilere tahsis ettiği *Mizânu'l-itidal* isimli eserinde zikretmiştir.²²

Ebû Abdillâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (öl. 161/779): Ebâ Abdillâh diye künyelenen Süfyân es-Sevrî Süleymân b. Abdilmelik'in (öl. 99/717) hilafeti zamanında h. 97 senesinde doğmuş ve Mehdî'nin (öl. 169/785) hilafeti zamanında 161 senesinde Basra'da vefat etmiştir. *Sika*, *hüccet* ve birçok hadis rivâyet etmiş bir râvidir.²³

Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) "ben Süfyân es-Sevrî'den daha fazla harama ve helale dikkat eden kimse görmedim", İbnü'l-Mübârek (öl. 181/797), "ben yeryüzünde Süfyân es-Sevrî'den daha âlim bir kimse görmedim" demiştir. Ma'mer (öl. 153/770), Süfyân es-Sevrî'yi "Arapların muhaddisi", Yahyâ b. Yemân (öl. 179/796) "Hadis konusunda mü'minlerin emîri" olarak nitelemiştir.²⁴

Ebû Nuaym el-Fazl b. Amr (Dükeyn) b. Hammâd el-Mülâî (öl. 219/837): Talha b. Ubeydullâh'ın (öl. 36/656) kölesidir. A'meş, Zeke-riya b. Ebî Zâide (öl. 149/766), Mis'ar b. Kidâm (öl. 155/772), Ca'fer b. Bürkân (öl. 154/771) ve birçok râviden rivayette bulunmuştur.

²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/231.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Mizânu'l-itidâl fi nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1382/1963), 2/350.

²³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/350; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Siyeru a'lâm*, nşr. Şuayb el-Arnâvut, (Şam: Müessesetü'r-risale, 1405/1985), 7/230.

²⁴ Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1271/1952), 1/55-58.

Kûfe’de 219 senesinde vefat etmiştir.²⁵ *Sika*, birçok hadis rivayet etmiş ve *hüccet* bir kimsedir.²⁶ Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), el-İclî (öl.261/875), Ebû Hatim (öl. 277/890) ve Nesaî (öl. 303/915) *hüccet*, *sebt*, *sika* ve *me’mûn* olduğunu söylemiştir.²⁷

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî (öl. 256/870): Hicri 196 yılında Buhâra’da doğan Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Muğîre b. Berdizbe (veya Bezdizbe) el-Buhârî küçük yaşlardan itibaren hadîs ezberlemeye başlamıştır. İlim elde etmek için birçok yer gezmiştir. Bunlar arasında Bağdat, Basra, Mısır, Dımaşk, Mekke, Medine sayılabilir. Yaklaşık 1080 kişiden hadîs yazmıştır.²⁸ Kendisinden de birçok kişi rivâyette bulunmuştur. İmam Buhârî için ricâl ve tabakât kitaplarında onu tevsik eden birçok ifade bulunmaktadır.²⁹

Zemzem’in ayakta içilmesini ifade eden hadisin tahririnde görüldüğü üzere Hz. Peygamber’den rivayet eden tek kişi İbn Abbâs’tır. İbn Abbâs’tan rivayet edilirken ifade ettiğimiz gibi ‘سَقَيْتُ / رَسُولَ اللَّهِ ...ikram ettim’ kaydı vardır.³⁰ Bu ifade de bizlere hadisin münthâ bakımından *merfu* olduğunu göstermektedir.

Tahric ettiğimiz hadisin sened şeması incelendiğinde Rasûlüllâh’tan İbn Abbâs eş- Şa’bî şeklinde başlayıp daha sonra

²⁵ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, nşr. Muhammed Abdulmuîd Hân, (Haydarâbâd: Dairetu’l-me’arifi’l-Osmâniyye, t.y.), 7/118.

²⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 6/368-368.

²⁷ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, 7/61; Hâfız Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-tehzîb fi ricâli’l-radîs*, (Hind: Dairetü’l- mearifi’l-nizâmîyye, 1326/1906), 3/273.

²⁸ Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 12/395.

²⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 12/391-471; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 5/475-81;

³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/368 (No. 2698), 5/449 (No. 3496); Buhârî, “Hac”, 77 (No. 1637); Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türasi’l-Arabî, t.y.), “Eş-ribe”, 117, 120; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru’l-fikr, t.y.), “Eşribe”, 21 (No. 3422); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, Abdulfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü’l-matbûâti’l-İslâmiyye, 1406/1986), “159”, (No. 2965); Ebû Avâne, *el-Müstahrec*, 5/151 (No. 8199), 5/152 (No. 8201); 5/152 (No. 8202); İbn Hibbân, *Sahîh*, 9/145 (No. 3838), Taberânî, *Mu’cemi’s-sağîr*, 1/239 (No. 389); Taberânî, *el-Mu’cemi’l-kebir*, 12/93 (No. 12578); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 5/139 (No. 9299), 5/239 (No. 9655), 7/460 (No. 14646).

râvi sayısının çoğaldığı görülmektedir. Sened şemasında bulunmayıp tahririni yaptığımız diğer kaynaklarda da farklı bir durum söz konusu değildir. Bu nedenle incelediğimiz hadis için ravi sayısı bakımından *garip/ferd* hadis tespiti yapılabilir.

Hadis rivayet edilirken İbn Abbâs ve eş-Şa'bî'den 'an' lafzı ile senedin baş tarafınlarında ise "ahberanâ ve haddesenâ" lafızları ile rivayet edildiği görülmektedir. Doğum tarihleri de kaynaklardan araştırıldığında inkıtâ izlenimi veren herhangi bir durumla karşılaşmamıştır. Dolayısıyla rivayet, sened zinciri açısından muttasıldır.

Hadis metnindeki raviler kaynaklardan araştırıldığında hepsi için *sika* değerlendirmesinin yapıldığı görülmektedir. Âsım b. Süleymân için *zayıf* değerlendirmesini yapanlar olsa da bu azınlıktadır. Onu *sika* görenler çoğunluktadır. İncelenen tarikten hadisin sıhhat bakımından *sahîh* olduğu değerlendirilebilir.

Zemzem Suyunun Şifa Olması Hakkındaki Hadisler

Zemzem rivayetleri içerisinde onun iki konuda şifalı olduğuna dair hadisler bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, "zemzem'in hummâ hastalığına şifâ olmasıyla" diğeri ise, "zemzem'in mutlak olarak şifa olmasını" ifade eden hadislerdir. Şimdi mezkûr iki başlıktan birincisine geçelim.

Zemzem'in Hummâ Hastalığına Şifa Olması

Hummâ hatallığıyla alakalı hadisler içerisinde Buhârî'nin *Sahîh*'inde bulunan rivayetin metni ve tercümesi şu şekildedir:

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ هُوَ الْعَقَدِيُّ، حَدَّثَنَا هَمَّامٌ، عَنْ أَبِي جَمْرَةَ الضَّبْعِيِّ، قَالَ: كُنْتُ أُجَالِسُ ابْنَ عَبَّاسٍ بِمَكَّةَ فَأَخَذَتْنِي الْحُمَّى، فَقَالَ أَتَبْرُدُهَا عَنْكَ بِمَاءِ زَمْزَمَ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ " الْحُمَّى مِنْ فَيْحِ جَهَنَّمَ فَأَبْرُدُوهَا بِالْمَاءِ أَوْ قَالَ بِمَاءِ زَمْزَمَ - شَكَّ هَمَّامٌ " ³¹

Abdullâh b. Muhammed > Ebû Âmir > Hemmâm > Ebû Cemre >

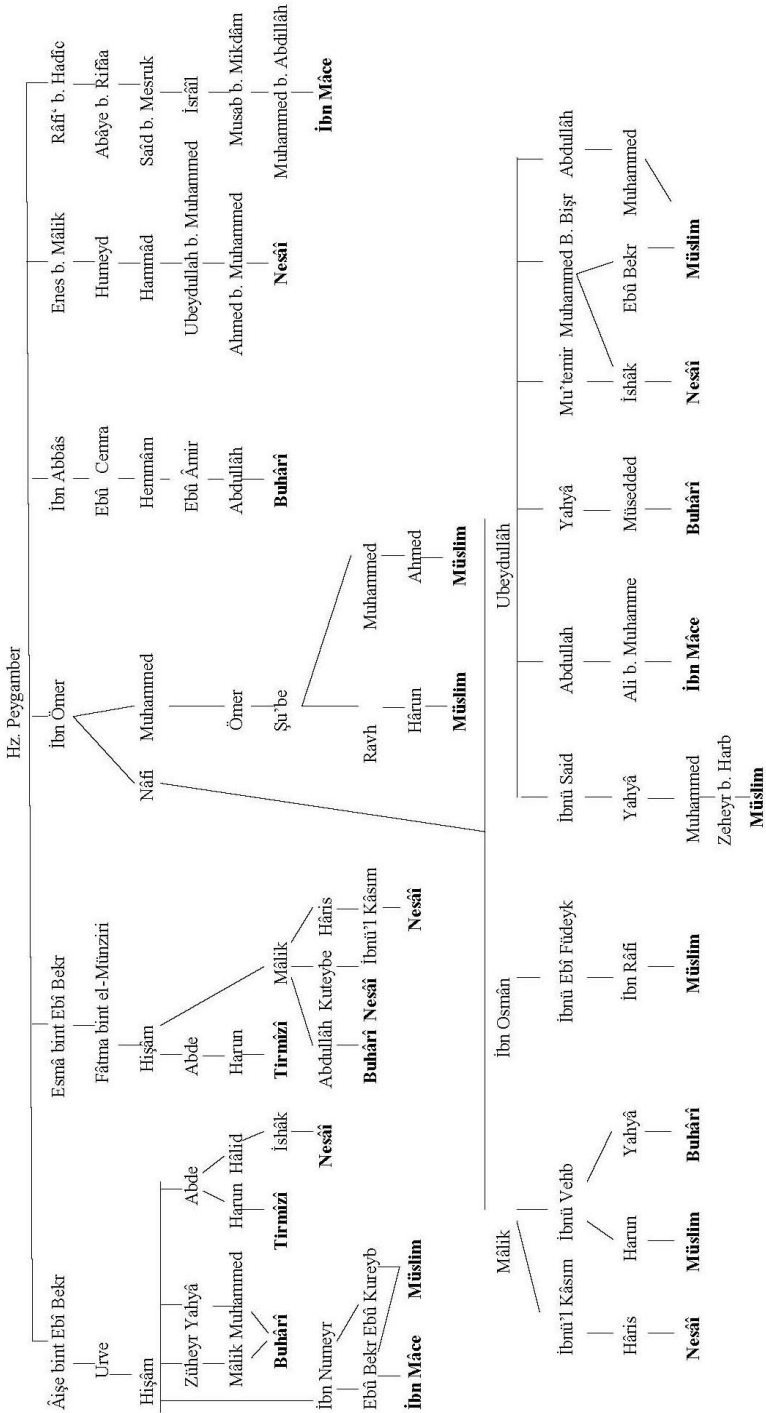
³¹ Buhârî, "Bed'ul-halk", 10 (No. 3261).

İbn Abbâs'ın rivayet ettiğine göre; İbn Abbâs; Rasûlüllâh'ın (s.a.v.): "Humma/sıtma hastalığı cehennemın kaynamasından bir parçadır. Siz onu su ile serinletiniz" dediğini iştmiştir. Râvî Hemmâm b. Yahyâ: "veya zemzem suyu ile serinletiniz" buyurdu, diye şekk ile rivayet etmiştir.

Hadis, kütüb-i sitte içerisinde olduğu gibi diğer kaynaklarda da geçmektedir.³² Hadisin bütün tarikleri incelendiğinde anlamına olumsuz yönde etki edecek bir fark göze çarpmamaktadır. Hadisin bütün tariklerinde mutlak olarak "...su ile serinletiniz" şeklinde gelmiş zemzem ifadesi geçmemiştir. İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerde ise, zemzem kaydı ile rivayet edilmiş, mutlak olarak su ifadesi kullanılmamıştır. Buhârî, ravilerden Hemmâm'ın hadisi şek ile rivayet ettiği kaydını da düşmüştür.³³ Hemmâm diğer tariklerde de olmaması nedeniyle zemzem kelimesinin onun bir ziyadesi olduğu düşünölmektedir. Hadisin kütüb-i sitte içerisinde geçen rivayetleri bir şema halinde şu şekilde gösterilebilir:

³² Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbâkî (Beyrut: Dâru ihyâi't-türasi'l-Arabî, 1406/1985), "Ayn", 16; Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe Ebu Bekr el-'Absî el-Kûfî, *el-Musannef*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Cidde: Mektebetü'r-rüşd, 1409/1988), 5/57 (No. 23668), 5/58 (No. 23671), 5/58 (No. 23672); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/396 (No. 2649), 8/342 (No. 4719), 9/409 (No. 5575), 40/277 (No. 24228), 40/278 (No. 24229), 41/147 (No. 24599); Ebü Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, (b.y.:Dâru'l-muğni, 1412/2000), "Rikâk", 74 (No. 2811); Bezzâr, *Müsned*, 12/83 (No. 5539, 5540), 12/226 (No. 5938), 18/100 (No. 34); Ebü Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ', *Müsned*, nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, (Dimaşk: Dâru'l-Me'mun, 1404/1984), 5/118 (No. 2732), 8/97 (No. 4635); İbn Hibbân, *Sahih*, 13/430 (No. 6066), 13/431 (No. 6067), 13/432 (No. 6068); Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsât*, nşr. Târik b. Ivazullâh- Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, (Kâhire: Daru'l-harameyn, t.y.), 2/245 (No. 1876), 3/62 (No. 2482), 4/206 (No. 3990); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 4/274 (No. 4397), 4/274 (No. 4399), 4/274 (No. 4400), 12/229 (No. 12967), 12/360 (No. 13342), 24/124 (No. 336); Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, nşr. Mustafa Abdulkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1411/1990), 4/223 (No. 7438), 4/223 (No. 7439), 4/447 (No. 8228); Ebü Avâne Yakûb b. İshâk el-İsferânî, *Müstehracü Ebî Avâne*, nşr. Abbâs b. Safâhân (b.y.:el-Câmiâtu'l-İslâmiyye, 1435/2014), 17/429 (No. 9700), 17/430 (No. 9702), 17/430 (No. 9703), 17/430 (No. 9704), 17/431 (No. 9705), 17/432 (No. 9708), 17/434 (No. 9711), 17/434 (No. 9712), 17/435 (No. 9713), 17/435 (No. 9714), 17/436 (No. 9715), 17/436 (No. 9716).

³³ Buhârî, "Bed'ul-Halk", 10 (No. 3261).

Buhârî'nin *Sahîh*'inde bulunan hadîsin isnadındaki râvîler şunlardır: İbn Abbâs, Ebu cemra, Hemmâm, Ebû Âmir, Abdullâh b. Muhammed.

Abdullâh b. Abbâs b. Abdilmuttalib (öl. 68/688)

Nasr b. İmrân b. İsmâ Ebu Cemra (öl. 128/746): Babası, Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12), İbn Abbâs, İbn Ömer (öl. 73/693) ve birçok sahâbîden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Alkame (öl. 86/705), Eyyûb (öl. 131/749), Şu'be (öl. 193/809) ve Ebû avâne el-İsferâyînî (öl. 316/929) rivayette bulunmuştur.³⁴

Ahmed b. Hanbel ve Yahya bin Maîn (öl. 233/848) onu *sika* olarak nitelemiştir. İbn Hibbân da onu *sikat'*ında zikretmiştir.³⁵

Ebû Ukbe Hemmâm b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî (öl. 132/750): Ebû Hureyre'den (öl. 58/678) birçok rivayette bulundu ve Ebû Ukbe ismi ile künyelendi.³⁶ Muâviye b. Ebî Süfyân (öl. 60/680), Abdullâh b. Abbas, Abdullâh b. Zübeyr (öl. 73/692), Abdullâh b. Ömer gibi sahâbîlerden rivayette bulundu.³⁷ Kendisinden de ağabeyi Vehb (öl. 114/732) ve Ma'mer b. Râşid gibi âlimler hadis rivayet ettiler.³⁸ İbn Hibbân da kendisini *sikat'*ında zikretmiştir.³⁹ Hemmâm, San'a'da vefat etti. Ölüm tarihinin 101, 102 veya 131 olarak da söylenmiştir. Bütün kaynakların güvenilir bir muhaddis olduğu hususunda birleştikleri Hemmâm'ın rivayetleri Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*ile kütüb-i sitte'de ve diğer hadis kitaplarında yer almıştır.⁴⁰

Ebû Âmir Abdülmelik b. Amr el-Akadî (öl. 204/822): Kays b. Sa'lebe oğullarının kölesidir. *Sika* bir râvidir. 204 senesinde Basra'da

³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 5/243; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 29/363.

³⁵ Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, *et-Tekmil fi'l-cerh ve'l-tadîl ve Ma'rifeti's-sikât ve'z-zuafâ ve'l-mecâhil*, thk.. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âlî Nu'mân (Yemen: Merkezin Numân li'l buhûs ve'd- dirâsâtı, 1432/2011), 1/352; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 29/364.

³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/71.

³⁷ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30/303; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 7/297.

³⁸ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30/303; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 7/297.

³⁹ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, ed. Muhammed Abdülmuid Han (Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973), 7/586.

⁴⁰ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30/298-301.

vefat etmiştir.⁴¹ Ebû Âmir Basra'nın güvenilir hadis hâfızlarından biriydi. Ahmed b. Hanbel, hadis tahsili için Basra'ya giden bir talebeye Ebû Âmir'den faydalanmasını tavsiye etmişti. Onun hakkında Yahyâ b. Maîn *sika*, Ebû Hâtim *Saduk*, Nesâî (öl. 303/915) *sika*, *me'mûn* demiştir.⁴²

Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Ca'fer (öl. 229/847): Abdullâh b. Muhammed kendisi Merâsillerden yüz çevirdiği için Müs-nedî lakâbı ile meşhur olmuştur. Süfyân b. Uyeyne, Ebû Dâvud (öl. 275/889), Süleymân b. Dâvud et-Tayâlisî (öl. 204/819), Yahyâ b. Main gibi isimlerden hadis almış, kendisinden de Buhârî gibi birçok âlim rivâyette bulunmuştur.

Ebû Hâtim *sadûk* demiş, İbn Hibbân onu *sikat'*ında zikretmiştir. Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî (öl. 268/881) onun hakkında "adalet ve sîdk ehli olarak bilinenlerdendi" demiştir.⁴³

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (öl. 256/870):⁴⁴ Hadis Rasûlüllâh'tan *kâle* lafzı ile aktarılmıştır. Hadisin *merfu* hükmünde olduğu anlaşılmaktadır. Beş tane sahabe ravisi olması yine *merfu* olmasını kuvvetli kılmaktadır.

Sened sayısı açısından değerlendirme yapıldığında kolaylıkla meşhur hadis hükmü verilebilir. Sahabe ravisi olarak İbn Abbas, Aişe ve İbn Ömer başta olmak üzere beş kişidir. Sonraki dönemlerde ravi sayısı çoğalarak devam etmiştir.

Değerlendirdiğimiz İbn Abbâs'tan gelen rivayet raviler araştırıldığında herhangi bir inkıta görülmemiştir. Dolayısıyla rivayet muttasıldır. Hadis, sıhhat açısından *sahîh* hükmündedir. Tirmizî de rivayetten sonra *sahîh* kaydını düşmüştür.⁴⁵ Sahabe ravisi olarak müksirûn olan sahabilerden rivayet edilmiştir. İncediğimiz senedde ravilerin hepsi adalet ve zabt sahibi kimselerdir. Hadisin sıhhatine zarar verecek herhangi bir durum söz konusu değildir.

⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/219.

⁴² el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 18/367-368.

⁴³ el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 16/59-61.

⁴⁴ bk. Sayfa 14.

⁴⁵ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh süneni't-Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, t.y.), "Tıb", 25 (No. 2074).

Zemzem'in Her Derde Şifa Olması

Zemzem'in mutlak olarak şifa olmasını ifaden hadislerden İbn Mâce'nin (öl. 273/891) *Sünen*'inde bulunan hadisin metni ve tercümesi şu şekildedir:

حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ قَالَ: حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُؤَمَّلِ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا الزُّبَيْرِ، يَقُولُ: سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ، يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "مَاءُ زَمْزَمَ، لِمَا شُرِبَ لَهُ"⁴⁶

Hişâm b. Ammâr > Velîd b. Müslim > Abdullâh b. Müemmel > Ebu'z-Zübeyr > Câbir b. Abdillâh'ın Rasûlullâh'ın (s.a.v.) "zemzem suyu her ne niyetle içilirse, onun içindir" dediğini işitmiştir.

Hadisin isnad şeması şu şekildedir: Hz.Peygamber > Cabir b. Abdullah > Ebû Zübeyr Abdullah b. el-Müemmel > Velid b. Müslim > Hişâm b. Ammar > İbn Mace.

Kütüb-i sitte içerisinde sadece İbn Mâce rivayet ederken diğer bazı kaynaklarda da yer almaktadır.⁴⁷

Kaynaklarda hadisin yer alış şekli çoğunlukla "مَاءُ زَمْزَمَ لِمَا شُرِبَ لَهُ" şeklindedir. Bir yerde ise "مَاءُ زَمْزَمَ شِفَاءٌ لِمَا شُرِبَ لَهُ" şeklinde geçmiş, şifâ kelimesi açıkça zikredilmiştir.⁴⁸

İbn Mâce'nin *Sünen*'inde bulunan bu hadîsin isnadındaki râvîler şunlardır: Câbir b. Abdillâh, Ebû Zübeyr, Abdullâh b. el-Müemmel, Velid b. Müslim, Hişâm b. Ammâr.

Ebû Abdillâh Câbir b. Abdillâh b. Amr b. Harâm el-Ensârî (öl. 78/696):⁴⁹

⁴⁶ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, "Menasik", 78 (No. 3062).

⁴⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/273 (No. 14137), 5/63 (No. 23723); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/140 (No. 14849); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsât*, 1/259 (No. 849), 4/139 (No. 3815), 9/26 (No. 9027); Dârimî, *es-Sünen*, "Hac" 1 (No. 2739); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/646 (No. 1739).

⁴⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/63 (No. 23723)

⁴⁹ Sahâbenin önde gelenlerindedir. Bk. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aşhâb*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî, (Beyrut: Daru'l-cil, 1412/1992), 1/219-220; İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/392; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esir el-Cezeri, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, nşr. Adil Ahmed-Alî Muhammed Muavviz, (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1415/1994), 1/492; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 3/190.

Ebû'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim el-Kureşî (öl. 126/744): H. 42 yılında doğan Muhammed b. Müslim b. Tedrus Ebû'z-Zübeyr el-Mekkî orta tabiûn tabakasındandır. İbn Abbâs, İbn Ömer, Abdullâh b. Amr (öl. 65/684-85), İbnu'z-Zübeyr (öl. 73/701), Ebu't-Tufeyl (öl. 100/718-19), Sa'id b. Cübeyr (öl. 94/713), İkrime (öl. 105/723) gibi isimlerden rivâyette bulunmuş, kendisinden de Zührî (öl. 124/742), Eyyûb, el-Ameş, Hişâm b. Urve (öl. 146/763) ve Mâlik (öl. 179/795) gibi birçok kişi rivâyette bulunmuştur.⁵⁰

Ahmed b. Hanbel *leyse bihi be'sun*,⁵¹ Yahyâ b. Ma'în bir defasında *sika*, başka bir defasında ise *sâlihu'l-hadîs*, Ya'kûb b. Şeybe (öl. 262/875), *sika*, *sadûk ve onda zayıflık yoktur*, Nesâî, *sika*, İmam Şâfiî (öl. 204/820), *Onun desteğe ihtiyacı vardır* demiştir.⁵² İbn Hibbân *Sikat'*ında zikretmiştir.⁵³

Abdullâh b. el-Müemmel el-Mekkî (öl.162/780): Ebu Müleyke (öl. 117/735) ve İkrime gibi isimlerden rivayette bulunmuş kendisinden de Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve İmam Şâfiî gibi isimler rivayette bulunmuştur.⁵⁴ Mekke kâdısı olarak görev yapmıştır. Yahyâ b. Ma'în *sika*, Ebû Dâvud *münkeru'l-hadis*, Ebû Hâtim *leyse bi kaviyyin* demiş⁵⁵ ve İbn Hibbân onu *Sikat'*ında zikretmiştir.⁵⁶ Hicri 161 veya 162 yılında vefat etmiştir.⁵⁷

el-Velid b. Müslim (öl. 194/812): el-Velid b. Müslim Ebu'l-Abbas ed-Dımaşkî'dir.⁵⁸ el-Evzâî'nin (öl. 156/772) hadislerini çok iyi bildiği söylenen el-Velid b. Müslim hakkında Ebû Hatim er-Râzî, "hadisi delil olarak kullanılabilir" demiştir.⁵⁹ Ebû Müshir (öl.

⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 26/402-405; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 5/380-81.

⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 26/406.

⁵² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 26/406-09, Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 5/381-83; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/44-46.

⁵³ İbn Hibbân, *Sikat*, 5/351.

⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 16/188-189.

⁵⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 16/189-190.

⁵⁶ İbn Hibbân, *Sikat*, 7/28.

⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/39; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 16/190.

⁵⁸ Buharî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, 8/152.

⁵⁹ İbn Ebî Hatim er-Râzî, *el-Cerh*, 9/16; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 31/94; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/7.

218/833) ise onun yalancılardan *tedlis* yaparak rivayette bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁰ Ayrıca irsâl yapmakla itham edilen el-Velid b. Müslim'i ta'dil eden hadis münekkitleri de olmuştur. Mesala; İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiştir. el-İclî (öl. 261/875) ve Ya'kub b. Şeybe *sika* demiştir.⁶¹ H. 194 senesinde vefat etti.⁶²

Ebu'l-Velîd Hişâm b. Ammâr b. Nusayr es-Sülemî ed-Dımaşkî (öl. 245/863): Hişâm, Mâlik b. Enes, Velîd b. Müslim (öl. 195/810), Müslim b. Hâlid ez-Zencî (öl. 179/795), Süfyân b. Uyeyne gibi âlimlerden hadis öğrenmiştir. Hocalarından Velîd b. Müslim ile Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838), Buhârî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi âlimler kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁶³ Kaynaklarda Dımaşk (Ümeyye) Camii'nde uzun süre görev yaptığı ifade edilmektedir.⁶⁴

Ebû'l-Hasan el-İclî Hişâm için *sadûk* demiş, bir başka vesileyle onun hakkında *sika* terimini kullandığı kaydedilmiştir. Yahyâ b. Maîn de Hişâm'ın *sika* olduğunu belirtmiştir.⁶⁵ Nesâî ondan *lâ be'se bih* diye söz ederken Dârekutnî (öl. 385/995) *sadûk* olduğunu söylemektedir.⁶⁶ Hişâm ayrıca hadis rivayetinden ücret aldığı için eleştirilmiştir. Ebû Hâtim, Hişâm'ın önceleri yazılı metinden rivayette bulunduğu halde yaşlandıktan sonra bunu terkettiğini, verilen her şeyi araştırıp incelemeyen kabul ettiğini zikretmektedir.⁶⁷

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (öl. 273/891) Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, Osman b. Ebî Şeybe; Basra'da Bündâr diye bilinen Muhammed b. Beşşâr ve Abdullâh b. Muâviye el-Cumahî; Vâsıt'ta Ahmed b. Sinân el-Kattân; Bağdat'ta Ebû Haysame Züheyr b. Harb; Dımaşk'ta Hişâm b. Ammâr ve Duhaym; Humus'ta Muhammed b. Musaffâ el-Hımsî ve Ebû't-Takî Hişâm b. Abdilmelik el-Yezenî; Mısır'da Muhammed b. Rumh, Ebû Tâhir b. Serh

⁶⁰ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, 7/142; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 31/97; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/7.

⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 31/94.

⁶² Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 63/293.

⁶³ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30/242-250.

⁶⁴ ez-Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl*, 4/302.

⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30/247.

⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30/248.

⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30/242-250.

ve Yûnus b. Abdila'lâ; Mekke ve Medine'de Mus'ab b. Abdillâh ez-Zübeyrî ve Ebû Mus'ab ez-Zührî; Rey'de Muhammed b. Humejd er-Râzî; Nîşâbur'da Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli gibi âlimlerden hadis öğrendi. Kendisinden Ali b. İbrâhîm el-Kattân, Süleyman b. Yezîd el-Fâmî ve Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin dedesi Ahmed b. İbrâhîm el-Halîlî rivayette bulundular.⁶⁸

Ebû Ya'lâ onun için "kendisi üzerine ittifak edilmiş *sika* bir kimse" demıştır.⁶⁹ Rivayetlerde görüldüğü şekliyle hadis Hz. Peygamberden *kâle* lafzıyla rivayet edilmiştir. Bu nedenle hadisin mün-tehâ bakımından *merfu* olduğu söylenebilir.

Sened sayısı bakımından hadisi incelediğimizde kütüb-i sitte içerisinde Câbir'den gelen tek rivayet görülmektedir. Fakat hadis diğer kaynaklardan araştırıldığında İbn Abbâs ve Abdullah b. Amr gibi sahâbilerden de rivayet edildiği ve sonrasında ravi sayısının çoğalarak devam ettiği görülmektedir.⁷⁰ Hadis, ravi sayısı bakımından *meşhur* hadis seviyesinde değerlendirilebilir. İttisal bakımından raviler arasında proplem görülmemektedir. *Haddesenâ* ve *kâle* gibi güçlü hadis tahammül sigaları kullanılması ve ravilerin vefat tarihlerinin yakınlığı inkıtâ olmadığını göstermektedir.

Sihhat bakımından hadisin *sahîh* olduğu görülmektedir. İsnadını incelediğimiz hadiste raviler *sika* ravilerdir. Bunlar içerisinde Ebû'z-Zübeyr için olumsuz değerlendirmeler bulunsa da genel kabul onun da *sika* olduğudur. Hadisin turuk çokluğu bunu izale etmektedir. Ayrıca hadis sahabe tabakasında İbn Abbâs ve İbn Ömer gibi ilmi ve fikhî yönü öne çıkmış âlimler tarafından rivayet edilmiştir. Dolayısıyla hadis, *sahîh*'tir.

Zemzem Suyunun Çoğalması Hakkındaki Hadisler

Zemzem suyunun çoğalmasını konu edinen Buhârî'nin *Sahîh*'inde bulunan hadîsin metni ve tercümesi şu şekildedir:

حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ سَعِيدٍ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ، حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ جَرِيرٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَيُّوبَ، عَنْ

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/277-279; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/40-41; İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, 50/270.

⁶⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/41; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/279.

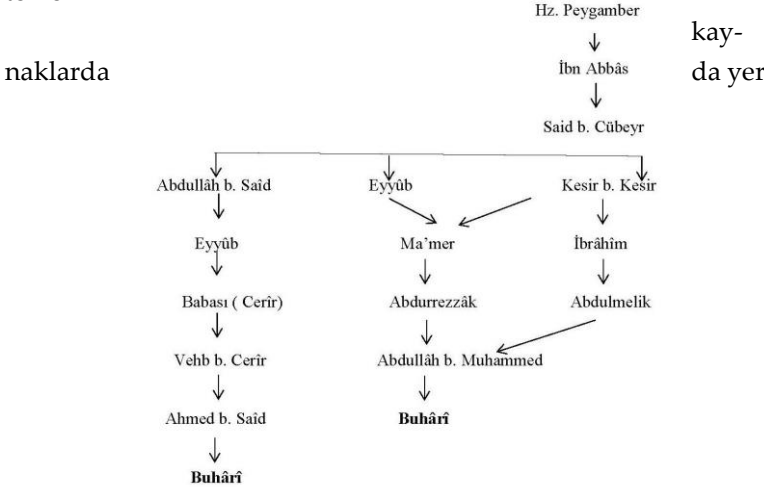
⁷⁰ Dârimî, *es-Sünen*, "Hac", 1 (No. 2739); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/646 (No. 1739).

عَبْدُ اللَّهِ بْنِ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: " يَزَحُمُ اللَّهُ أُمَّ إِسْمَاعِيلَ، لَوْلَا أَنَّهَا عَجَلَتْ، لَكَانَ زَمْزَمُ عَيْنًا مَعِينًا " قَالَ الْأَنْصَارِيُّ، حَدَّثَنَا ابْنُ جُرَيْجٍ، قَالَ: أَمَا كَثِيرُ بْنُ كَثِيرٍ، فَحَدَّثَنِي قَالَ: إِنِّي وَعُثْمَانُ بْنُ أَبِي سُلَيْمَانَ، جُلُوسٌ مَعَ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، فَقَالَ: مَا هَكَذَا حَدَّثَنِي ابْنُ عَبَّاسٍ، وَلَكِنَّهُ قَالَ: أَقْبَلَ إِبْرَاهِيمَ بِإِسْمَاعِيلَ وَأُمِّهِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، وَهِيَ تُزْضِعُهُ، مَعَهَا شَتَّةٌ لَمْ يَزْفَعُهُ ثُمَّ جَاءَ بِهَا إِبْرَاهِيمُ وَبَابِنَهَا إِسْمَاعِيلُ⁷¹

Ahmed b. Saîd > Vehb b. Cerîr > Babası > Eyyûb > Abdullâh b. Saîd > Babası > İbn Abbâs'ın rivayet ettiğine göre; İbn Abbâs; Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) "Allâh İsmail'in anası Hâcer'e rahmet etsin! Şayet, acele etmiş olmasaydı, elbette zemzem sürekli akan bir ırmak olurdu" buyurmuştur. El-Ensârî Muhammed b. Abdillâh şöyle dedi: O, ben ve Osman b. Ebi Süleyman Said b. Cübeyr ile beraber oturmuştuk Said b. Cübeyr böyle değil de şöyle dedi: "İbrâhîm, İsmâil ve anası Hâcer ile Mekke'ye yöneldi. Hâcer, İsmail'i emziriyor hâldeydi. Kadının beraberinde bir su tulumu da vardı..." O bu hadîsin *merfu* olduğunu söylemedi. Sonra İbrâhîm, Hâcer ve emzirmekte olduğu bu oğlu İsmâil ile beraber Mekke'ye geldi.

Hadisin isnadı şu şekilde gösterilebilir.

Kütüb-i sitte içerisinde Buhârî'de rivayet edilen hadis diğer temel

⁷¹ Buhârî, "Enbiya", 9 (No. 3362).

almaktadır.⁷²

Rivayetler arasında lafız farklılığı olarak ise bazı rivayetlerde “لَوْ لَا أَنَّهُ عَجَلَتْ” şeklinde gelirken⁷³ diğerlerinde “لَوْ لَمْ تَعْرِفَ مِنَ الْمَاءِ/terketse veya zemzemi terketse” şeklinde rivayet edilmiştir.⁷⁴ Buhârî’de geçen bir başka rivayette ise “لَوْ تَرَكَتُهُ كَانَ الْمَاءُ ظَاهِرًا” şeklinde geçmiştir.⁷⁵ Lafız farklı ama aynı manada ibarelerdir. Dolayısıyla hadisin anlamını zemzemle alakalı değiştirecek bir fark yoktur.

Buhârî’nin *Sahîh*’inde bulunan bu hadîsin isnadındaki râvîler şunlardır: İbn Abbâs, Saîd b. Cübeyr, Abdullâh b. Saîd b. Cübeyr, Eyyûb b. Keysân, Cerîr b. Hâzım, Vehb b. Cerîr, Ahmed b. Sa’id.

Abdullâh b. Abbâs b. Abdülmuttalib (öl. 68/688)

Ebû Abdillâh Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî (öl. 94/712): İmâm, hâfız ve müfessirdir.⁷⁶ Ebû Abdullâh el-Kûfî diye künyelenmiştir. Enes b. Mâlik, Abdullâh b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-94) ve Âişe (öl. 58/678) gibi sahâbilerden rivayette bulunmuştur.⁷⁷ Takva sahibi ve çok ibadet eden bir kimse olduğuna dair kaynaklarda birçok bilgi mevcuttur. Kur’ân-ı tek rekâtta hatmettiği, iki gecede bir hatmettiği ve Ramazan gecelerinde hatmettiği aktarılmaktadır.⁷⁸ Abdullâh b. Abbâs fetva sormaya gelen Kûfe ehlini kendisine yönlendirmiştir.⁷⁹ 49 yaşında h. 94 senesinde⁸⁰ Haccâc tarafından şehit edilmiştir.⁸¹

Abdullâh b. Saîd b. Cübeyr (öl. 106/724): Babası Saîd b. Cübeyr’den rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Eyyûb, Ebû İshak

⁷² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/105 (No. 9107); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/139 (No. 2285), 5/299 (No. 3250), 5/379 (No. 3390); İbn Hibbân, *Sikât*, 9/26 (No. 3713).

⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/379 (No. 3390); Buhârî, “Enbiya”, 12 (No. 3362).

⁷⁴ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/105 (No. 9107); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/139 (No. 2285), 5/299 (No. 3250); Buhârî, “Enbiya”, 12 (No. 3364); İbn Hibbân, *Sikât*, 9/26 (No. 3713).

⁷⁵ Buhârî, “Enbiya”, 12 (No. 3365).

⁷⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 4/321.

⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 10/359; Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 4/322.

⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 10/363; Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 4/324.

⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 10/364; Zehebî, *Siyeru a’lâm*, 4/325.

⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 10/376.

⁸¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 10/368.

el-Fezârî (öl. 188/804), Muhammed el-Kâsım (öl. 107/725) gibi kimseler rivayette bulundu. İbn Hibbân, onu *Sikat'*ta zikretmiş, Nesâî *sika*, Tirmizî (öl. 279/892) "babasından daha efdal",⁸² ve İbn Hacer *sika* demiştir.⁸³ Hişâm b. Urve "Basra'da onun gibisini görmedim" diyerek tevsik etmiştir.⁸⁴

Eyyûb b. Keysân (öl. 131/749): Kendisine Cüheyne'nin kölesi denilirdi. Enes b. Malik'i görmüştür. Hasân-ı Basrî (öl. 110/728), Humeyd el-Basrî (öl. 143/760), Abdurrahmân b. Hürmüz (öl. 117/735), Nâfi' (öl. 117/735), Hişâm b. Urve ve Vehb b. Keysân (öl. 127/745) gibi birçok kişiden rivayette bulunmuştur.⁸⁵ Kendisi hakkında Muhammed b. Sa'd (öl. 230/845) *sika ve hucet*, Ebû Hâtim *sika*,⁸⁶ Nesâî *sika* ve Yahya b. Main *sika* demiştir. Kendisinden de birçok kişi rivayette bulunmuştur.⁸⁷

Cerîr b. Hâzim b. Zeyd b. Abdillâh (öl. 170/780): Ebû'n-Nadr diye künyelenmişti. *Sika* bir râvidir. Süleymân b. Harb (öl. 224/839), Cerîr Hicri 170 senesinde vefat etti demiştir.⁸⁸ Kendisinden Tâvus (öl. 106/725), İbn Sîrîn ve Ebû Recâ (öl. 105/723-24) rivayette bulunmuştur. İbn Maîn *sika*, Ebû Hâtim onun hali son bir sene kala değişti (aklı zayıfladı) demiştir.⁸⁹ İclî *sika*, Nesâî ve Yahyâ b. Maîn *leyse bihî be'sün* değerlendirmesinde bulunmuştur.⁹⁰

Vehb b. Cerîr b. Hâzim b. Zeyd b. Abdillâh (öl. 206/824): Hammâd b. Zeyd (öl. 179/795) ve Hişâm b. Hassân (öl. 147/764-65) gibi râvilerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râheveyh (öl. 238/853) ve Ahmed b. Sinân (öl. 259/872-73) gibi birçok kişi rivayet nakletmiştir.⁹¹

İbn Hibbân, onu *es-Sikat'*ta zikretmiş, Ahmed b. Abdullâh el-

⁸² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 15/26-27.

⁸³ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, 1/305.

⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/399.

⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/397.

⁸⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/199; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/398.

⁸⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 37/457-464; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/398.

⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/205; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/69.

⁸⁹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 1/393-394; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/537.

⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/535; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 2/70.

⁹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/150.

İclî *sika*, Nesâî *leyse bihî be'sün* demiştir.⁹²

Ahmed b. Sa'id b. İbrâhîm (öl. 246/864): İshak b. Mansur, Cafer b. Avn, Habbân b. Hilâl, Abdurrezzâk b. Hemmâm, Veki' b. el-Cerâh ve Yunus b. Muhammed gibi birçok râviden rivayette bulundu. Kendisinden de yine birçok kişi hadis almıştır.⁹³ Nesâî *sika*, Abdurrahmân b. Yûsuf *sika* demiştir. Ölüm tarihi ile ilgili 243, 244, 246 rivayetleri bulunmaktadır.⁹⁴

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (öl. 256/870):⁹⁵ İbn Abbâs Hz. Peygamber'den *kâle* lafzıyla rivayet etmiştir. Hadisin müntehâ bakımından *merfu* olduğu anlaşıl-maktadır.

Sened sayısı bakımından hadis rivayet zinciri incelendiğinde İbn Abbâs'tan Saîd b. Cübeyr'in rivayet ettiği sonrasında ravilerin çoğaldığı görülmektedir. Hadis bu nedenle *garib* hadis kapsamındadır. Ravilerini incelediğimiz isnad metninde herhangi bir inkıta görülmemiştir. Sened muttasıldır. Sıhhat bakımında hadis değerlendirildiğinde *sahîh* hükmü verilebilir. Raviler adalet ve zabt sahibi *sika* kimselerdir. Sened içerisinde bir inkıta da görülmemiştir. Bu nedenle hadis, sıhhat bakımından *sahîh*'tir.

Zemzem Suyunun Mekke'den Dışarı Çıkarılması Hakkındaki Hadisler

Zemzem'in bulunduğu yerden başka bir yere taşınmasını konu edinen Tirmîzî'nin (öl. 279/892) *Sünen*'inde geçen hadisin metni ve tercümesi şu şekildedir:

حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا خَلَادُ بْنُ يَزِيدَ الْجُعْفِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُعَاوِيَةَ،
عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، أَنَّهَا كَانَتْ تَحْمِلُ مِنْ مَاءِ زَمْرَمٍ وَتُخْبِرُ أَنَّ رَسُولَ
اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَحْمِلُهُ.

هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ، لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ.⁹⁶

⁹² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 31/122-124; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/150.

⁹³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziib*, 1/30; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 12/207.

⁹⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 1/310-312; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehziib*, 1/30.

⁹⁵ bk. Sayfa 14.

⁹⁶ Tirmîzî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 115 (No. 963).

Ebû Kureyb > Hallâd b. Yezîd > Züheyr b. Muâviye > Hişâm b. Urve > Babası > Hz. Âişe'nin rivayet ettiğine göre; Hz. Âişe, kendisinin zemzem suyu taşıdığını Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) da taşıdığını söylemiştir.

Hadisin isnad şemasını şu şekildedir: Hz. Peygamber → Âişe → Urve b. ez-Zübeyr → Hişâm b. Urve → Zuheyr b. Muâviye → Hallâd b. Yezid el-Cu'fi → Ebu Kureyb → Tirmizi

Kütüb-i sitte içerisinde sadece Tirmîzî'de bulunan hadis diğer temel kaynaklarda da rivâyet edilmiştir.⁹⁷ Kütüb-i sitte dışında aynı konuda farklı hadislerde bulunmaktadır.⁹⁸

Hadisin lafızları arasında fark yoktur sadece Beyhakî'nin (öl. 458/1066) rivayetinde “*فِي الْقَوَارِيرِ*” kase içerisinde..” ilavesi vardır.⁹⁹ Daha önceki kaynaklarda böyle bir bilgi geçmemektedir. Bu ilave, sonraki ravilerin bir ziyadesi olduğu düşünülebilir.

Tirmîzî'nin *Sünen*'inde bulunan bu hadisin isnadındaki râvîler şunlardır: Âişe, Urve b. ez-Zübeyr, Hişâm b. Urve, Züheyr b. Muâviye, Hallâd b. Yezid, Muhammed b. el-Alâi.

Âişe bint Ebî Bekr es-Sıddîk el-Kureşîyye (öl. 58/678)

Ebû Abdillâh Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Kureşî el-Esedî (öl. 94/712): İlk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden olan Zübeyr b. Avvâm (öl. 36/656) babası, Esmâ bint Ebî Bekir (öl. 73/692) de annesidir.¹⁰⁰ İbn Hibbân, onu *es-Sikat*'ta zikretmiş, bütün hadis münekkitlerince güvenilir kabul edilmiştir.¹⁰¹

Ebû'l-Münzir (Ebû Abdillâh) Hişâm b. Urve b. ez-Zübeyr b. Avvâm el-Kureşî (öl. 146/760): Hişâm babasından, amcası Abdullâh b. Zübeyr (öl. 73/692), Amr b. Şuayb (öl. 118/736), İbn Şihâb ez-Zührî ve Ebû'z-Zinâd (öl. 130/748) gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Hişâm b. Urve'den, Ma'mer b. Râşid, İbn Cüreyc (öl. 150/767), Şu'be

⁹⁷ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 8/139 (No. 4683); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/660 (No. 1783); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî; *Şuabu'l-îmân*, nşr. Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003), 6/31 (No. 3834).

⁹⁸ Peygamberimiz kendisi zemzem suyunu Medine'ye taşımıştır, Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/119 (No. 9127)

⁹⁹ Beyhakî; *Şuabu'l-îmân*, 6/31 (No. 3834).

¹⁰⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 4/421.

¹⁰¹ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 4/436; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7/180-185.

b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullâh b. Mübârek ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi tanınmış muhaddislerden hadis rivayet etmiştir.¹⁰²

İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî gibi âlimler Hişâm'ın *sika* olduğunu söylerken "çok hadis rivayet ettiğini" de söylemişlerdir.¹⁰³

Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye b. Hudeyc el-Cu'fî el-Kûfî (öl. 173/791): Ebû İshak es-Sebûî (öl. 127/745), Humeyd et-Tavîl (öl. 143/760), Esved b. Kays (öl. 75/694), Simâk b. Harb (öl. 123/741), A'meş ve Hişâm b. Urve gibi tâbiîn imamlarından hadis rivayet etmiştir. Kendisinden aynı zamanda hocalarından olan İbn Cüreyc ve İbn İshak (öl. 151/768) ile Zâide b. Kudâme (öl. 161/777), Abdullâh b. Mübârek ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (öl. 204/819) gibi muhaddisler rivayette bulunmuştur.¹⁰⁴

Ebû Hâtim er-Râzî onu sünnete bağlı diye nitelemiş ve üç kardeşi içinde en güvenilir muhaddis olarak Züheyr'i işaret etmiştir.¹⁰⁵ Nesâî, Yahyâ b. Maîn ve el-İclî *sika* demiştir.¹⁰⁶ İbn Hibbân *Sikat'* ta onu zikretmiştir.¹⁰⁷

Hallâd b. Yezid el-Cu'fî (öl. 220/838): Züheyr b. Muâviye (öl. 173/789), Şerik b. Abdillâh (öl. 177/794) ve Ubeydullah b. Sa'id'ten (öl. 241/855) rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Ubeyd b. Yeîş (öl. 229/848), Muhammed b. Abdullâh (öl. 234/849) ve Hilâl b. Bişr (öl. 246/862) hadis rivâyet etmiştir. İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiş, Buhârî *lâ yütâbeu aleyh*,¹⁰⁸ Ebû Dâvûd (öl. 275/889) *leyse bihi be'sün* demiştir. Hicri 220 senesinde vefat etmiştir.¹⁰⁹

Ebû Kureyb Muhammed b. el-Alâi b. Kureyb (öl. 248/866): Mervân b. Muâviye (öl. 193/811), Muâviye b. Hişâm (öl. 204/822),

¹⁰² Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/34; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 9/421-423.

¹⁰³ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/35.

¹⁰⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 9/421-323.

¹⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 9/425.

¹⁰⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 9/424-425; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 3/352.

¹⁰⁷ İbn Hibbân, *Sikat'*, 6/337.

¹⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 8/362-363; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 3/175.

¹⁰⁹ Zehebî, *Mizânü'l- itidâl*, 1/657; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 3/175.

Yunus b. Bukeyr (öl. 199/817), Muhammed b. Bişr (öl. 203/822), Süf-yân b. Uyeyne, Abdullâh b. İdrîs (öl. 192/807-808) ve Abdullâh b. el-Mübârek'ten rivayette bulunmuştur. İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiş,¹¹⁰ yine onun hakkında Nesâî *sika*, Ebû Hâtim *sadûk* demiştir.¹¹¹ Ahmed b. Hanbel yine onun için *sadûk* demiştir.¹¹²

Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (öl. 279/897): Tirmizî, imâm, hâfız gibi birçok sıfatla nitelenmiş, ilme olan düşüklüğü nedeniyle ömrünün sonlarına doğru âmâ olduğu kaydedilmiştir.¹¹³ Hadis ilminde kendisine tâbi olunmuş imamlardan bir tanesidir.¹¹⁴ İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiştir. Ebû Sa'd el-İdrîsî ise "Tirmîzî, hafızanın kuvveti bakımından örnek gösterilen bir kimseydi" demiştir.¹¹⁵

Senedin sahabe ravisi Hz. Âişe'dir. Zemzem'i taşıma fiiline delil olarak Rasûlüllâh'ı göstermektedir. Dolayısıyla Hz. Aişe Rasûlüllâh'ı bu fiili yaparken görmüştür. Hadis müntehâ bakımından *merfu* kapsamında değerlendirilebilir.

Farklı nesillerdeki ravi sayısı bakımından bakıldığında rivayet *garip* hadis kapsamındadır. Sahabe ravisi Aişe'den başlayarak Aişe'den yeğeni Urve rivayet etmiş Urve'den ise oğlu Hişam nakletmiştir. Senedin son kısmı bu şekildedir. Ravi zinciri sonraki kaynaklarda çoğalarak devam etmiştir.

İncelenen hadisin isnadındaki son raviler Aişe, Urve ve Hişâm'dır. Kendileri yakın akraba olan kimselerdir. Hişâm'dan ise *an* lafzı ile sonrasında ise *Haddesenâ* lafzı ile rivayet edilmiştir. Dolayısıyla hadiste bir *inkitâ* görülmemektedir.

Sihhat bakımından ise, Hâkim (öl. 405/1014) *sahîhu'l-isnad* kaydını düşmektedir.¹¹⁶ Tirmizi ise hadisi aktardıktan sonra *hasen garîb*

¹¹⁰ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/105.

¹¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 26/243-247; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 11/395; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/386.

¹¹² Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, 8/52.

¹¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/270.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/388.

¹¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 13/273; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/388.

¹¹⁶ Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/660 (No. 1783).

ifadesini kullanmaktadır.¹¹⁷ Raviler, adalet ve zabt sahibi kimselerdir. Kaynaklarda ravilerle ilgili onları zayıf kılacak bir durumla karşılaşılmamıştır. Dolayısıyla incelediğimiz hadis için sıhhat bakımından *sahîh* tespitinde bulunmak mümkündür.

Zemzem Suyunun Temizlenmesi Hakkındaki Hadisler

Zemzem kuyusunun temizlenmesinden bahseden Ebu Dâvûd'un (öl. 275/889) *Sünen*'inde geçen hadîsin metni ve tercümesi şu şekildedir:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مَنِيعٍ، حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُعَاوِيَةَ، عَنْ مُوسَى الطَّحَّانِ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ سَابِطٍ، عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ، أَنَّهُ قَالَ: لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّا نُرِيدُ أَنْ نَكْنُسَ زَمْزَمَ وَإِنَّ فِيهَا مِنْ هَذِهِ الْجَنَّتَيْنِ - يَغْنِي الْحَيَاتِ الصَّغَارَ - "فَأَمَرَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَتْلِهِنَّ"¹¹⁸

Ahmed b. Menî > Mervân b. Muâviye > Mûsâ > Abdurrahman b. Sâbit > Abbâs b. Muttalib'in rivayet ettiğine göre; İbn Abbâs, kendisi Rasûlüllâh'a (s.a.v.) biz zemzem kuyusunu(n) içine düşen şeyleri çıkarmak suretiyle temizlemek istiyoruz. (Fakat) onun içinde küçük (ince ve beyaz) yılanlardan da var demiş. Peygamber'de (s.a.v.) onların öldürülmesini emretmiştir.

Kütüb-i sitte içerisinde geçen rivayet şema halinde şu şekilde gösterilebilir: Hz. Peygamber → İbn Abbâs → Abdurrahman b. Sâbit → Mûsa et- Tahnân → Mervân b. Muâviye → Ahmed b. Menî → Ebû Dâvud

Hadisin temel kaynaklar içerisinde başka bir rivayetine rastlanılmamıştır.¹¹⁹ Kütüb-i sitte içerisinde de sadece Ebû Dâvud bu hadise yer vermiştir. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde bulunan bu hadîsin isnadındaki râvîler şunlardır: Abdullâh b. Abbâs, Abdurrahmân b. Abdillâh, Mûsa b. Müslim, Mervân b. Muâviye, Ahmed b. Menî.

Abdullâh b. Abbâs b. Abdilmuttalib (öl. 68/688)

¹¹⁷ Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 115 (No. 963).

¹¹⁸ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Dâvud*, nşr. Yâsir Hasan (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, t.y.) "Edeb", 174 (No. 5251).

¹¹⁹ Kütüb-i sitte dışında Abdurrezzâk'ın rivayet ettiği bu konuda başka bir hadis daha bulunmaktadır. İbn Abbâs "Zemzem kuyusuna düştükten sonra ölen bir kimsenin çıkarılması söylemekte ve o esnada da zemzem'in kaynaklarından bir tanesinin Cen-net'ten geldiği" zikredilmektedir. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 1/82 (No. 275).

Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdirrahmân (öl. 118/736): Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdillâh, Sa'd b. Ebî vakkâs (öl. 55/675) ve Muâz b. Cebel (öl. 17/638) gibi birçok râviden rivâyet etmiştir. Kendisinden de Leys b. Sa'd (öl. 176/796), Habîb b. Sâlih (öl. 147/767) ve Abdullâh b. Osmân (öl. 132/652) nakilde bulunmuştur.

Yahyâ b. Main, el-İclî, Dârekutnî, Yakub b. Süfyân ve Nesâi onun hakkında *sika* demiştir. Rasûlüllâh'tân *mürsel* rivayetleri vardır.¹²⁰

Mûsa b. Müslim (öl. 141-150/759): İbrâhîm en-Nehâî (öl. 967/714), Abdulmelik b. Meysere (öl. 120/740) ve İkrime (İbn Abbâs'ın mevlâsı) den rivayette bulundu. Kendisinden de Hafs b. Süleymân (öl. 180/796), Süfyân es-Sevrî, Şerik b. Abdullah (öl. 177/794) ve Yahyâ b. Sa'id rivayet etmiştir. Yahyâ b. Main *sika* demiş, İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiştir.¹²¹

Mervân b. Muâviye b. el Hâris (öl. 193/811)

İshâk b. Yahyâ (öl. 164/784), Talhâ b. Yahyâ (öl. 148/768) ve Mûsâ b. Müslim gibi birçok kişiden rivayette bulunmuştur. Yahyâ b. Main, Ahmed b. Hanbel, Ya'kub b. Şeybe, Nesâi ve el-İclî *sika*, Ebû Hâtim *sadûk* demiştir.¹²²

Ahmed b. Menî (öl. 244/862): İmâm, hâfız ve *sika* bir kimsedir. Abdullâh b. Mübârek ve Süfyân b. Uyeyne gibi tanınmış kimselerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Buhârî dışında diğer kütüb-i sitte âlimleri hadis rivâyet etmiştir.¹²³ İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiş, Nesâi *sika* demiştir.¹²⁴ Dârekutnî ise *lâ be'se bihi* demiştir.¹²⁵

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî

¹²⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 17/123-125; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6/180.

¹²¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 29/152-153; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10/372.

¹²² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/403-409; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 9/51-53; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/84.

¹²³ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 11/483; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 1/495; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/84.

¹²⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 1/496.

¹²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/84.

(öl. 275/893): Ebû Dâvûd, hâfız, hadis ilminde derinleşmiş verâ sahibi bir kimseydi. Ahmed b. Hanbel de kendisinden hadis rivayet etmiştir.¹²⁶ Ebû Dâvûd, asrın hadis imamı olarak tavsif edilmiştir. Muhammed b. İshâk onun için Dâvûd (a.s.) için demir, Ebû Davûd için hadis yumuşatıldı demiştir. Muhammed b. Mahled'e göre de 100.000 hadisi rahatlıkla müzakere edebilirdi.¹²⁷ 500.000 hadis yazmış eserini bunlardan 4800 tanesini seçerek oluşturmuştur.¹²⁸

Zemzem suyunun temizlenmesi hakkındaki hadis, rivayet zinciri olarak Rasûlüllâh'tan gelmektedir. Senedin sonu bakımından hadis *merfu'*dur. Sened sayısı bakımından hadis sadece Ebu Dâvud'ta rivayet edilmiş tek senedi vardır. *garib* hadis kapsamında değerlendirilebilir.

Sened zinciri bakımından incelendiğinde ise ravilerin hepsi *sika* olarak görülmüştür. Fakat İbn Abbâs'tan rivayet eden Abdurrahmân b. Abdillâh için *sika* olmasına rağmen çok fazla *mürsel* rivayeti olduğu söylenmiştir.¹²⁹

Sihhat bakımından hadis incelendiğinde ravilerin hepsi için *sika* kaydı bulunmaktadır. Dolayısıyla hadis, *sahih*'tir.

Münâfıkların Zemzem Suyundan Tadaması Hakkındaki Hadisler

Münâfıkların zemzem suyundan içemeyeceğini ifade eden İbn Mâce'nin rivayet ettiği hadîsin metni ve tercümesi şu şekildedir:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى، عَنْ عُثْمَانَ بْنِ الْأَسْوَدِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ، قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ ابْنِ عَبَّاسٍ جَالِسًا، فَجَاءَهُ رَجُلٌ، فَقَالَ: مِنْ أَيْنَ جِئْتَ؟ قَالَ: مِنْ زَمْرَمَ، قَالَ: فَسَرِيتَ مِنْهَا، كَمَا يَتَّبِعِي؟ قَالَ: وَكَيْفَ؟ قَالَ: إِذَا سَرِيتَ مِنْهَا، فَاسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ، وَادْكُرْ اسْمَ اللَّهِ، وَتَنَفَّسْ ثَلَاثًا، وَتَضَلَّعْ مِنْهَا، فَإِذَا فَرَغْتَ، فَاحْمَدِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ إِنَّ آيَةَ مَا بَيْنَنَا، وَبَيْنَ الْمُتَأَفِّقِينَ إِنَّهُمْ لَا

¹²⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/171.

¹²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/172.

¹²⁸ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimaşk*, 22/196.

¹²⁹ Emîr Alî ed-Diyânüvî Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd şerh-i Sünen-i Ebî Dâvûd*, (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1425/1994), 14/110.

يَتَضَلَّعُونَ، مِنْ زَمْرَمٍ¹³⁰

Ali b. Muhammed > Abdullâh b. Mûsâ > Osman b. el-Esved > Muhammed bin Abdirrahman bin Ebî Bekir rivayet ettiğine göre; Muhammed bin Abdirrahman bin Ebî Bekir, Ben İbn Abbâs'ın yanında oturuyordum. Bir adam onun yanına geldi. İbn Abbâs adama:

- Nereden geldin? diye sordu. Adam:
- Zemzemden, dedi. İbn Abbâs (r.a.) ona:
- Zemzemden lâyıkiyla içtin mi? dedi. Adam:
- Bu nasıl olur? diye sordu. İbn Abbâs (r.a.):

— Zemzemden su içmek istediğin zaman kibleye doğru yönel, Allâh'ın ismini an, zemzem suyunu içerken üç defa nefes al ve ondan kana kana iç. Zemzem suyunu böylece içtikten sonra Allâh'a (c.c.) hamd et. Çünkü Rasûlüllah (s.a.v.) buyurdular ki: "Bizimle münafıklar arasındaki fark onların zemzemden kana kana içememeleridir."

Hadisin isnadı şu şekildedir: Hz. Peygamber → İbn Abbâs → Muhammed b. Abdirrahman → Osman b. el-Esvet → Ubeydullah b. Mûsa → Ali b. Muhammed → İbn Mâce

→

Münâfıkların zemzem suyundan içemeyeceğini ifade eden hadîsi kütüb-i sitt'e içerisinde rivayet eden sadece İbn Mâce'dir. Diğer temel kaynaklarda da rivâyet edilmiştir.¹³¹

Rivayetler arasında manayı olumsuz etkileyecek bir fark bulunmamaktadır. İbn Mâce'nin *Sünen'*inde bulunan bu hadîsin isnadındaki râvîler şunlardır: Abdullâh b. Abbâs, Muhammed b. Abdirrahman, Osman b. el- Esved, Ubeydullâh b. Mûsâ, Ali b. Muhammed, Muhammed b. Yezîd.

Abdullâh b. Abbâs b. Abdilmuttalib (öl. 68/688)

¹³⁰ İbn Mâce, "Menasik", 78 (No. 3061).

¹³¹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/112 (No. 9111); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/314 (No. 10763), 11/124 (No. 11246); Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaut vd. (Beyrut: Müessesetü'r- risâle, 1424/2014), "Hac", 1 (No. 2736); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/645 (No. 1738); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/240 (No. 9656), (No. 9657), (No. 9658).

Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Bekir (öl. 115/733): Abdullâh b. Abbas ve Abdullâh b. Ömer'den rivayette bulundu kendisinden de Osmân b. el-Esed (öl. 150/770) ve Amr b. Dînâr (öl. 123/743) rivayette bulundu.¹³² İbn Hacer *makbul* olduğunu söylemiştir.¹³³ İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiştir.¹³⁴

Osman b. el- Esved b. Mûsâ (öl. 150/768): İbrâhîm b. Meysere (öl. 132/752), Saîd b. Cübeyr, Tâvûs b. Keysân ve Nâfi' gibi birçok raviden rivayette bulunmuş kendisinden de Süfyân es-Sevrî, Abdullâh b. Mübarek ve Mervân b. Muâviye hadis nakletmiştir. Yahyâ el-Kattân, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim onun için *sika* demiştir. İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiştir.¹³⁵

Ubeydullâh b. Mûsâ (öl. 213/831): Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Kays b. Rebi'(öl. 168/788) ve Hişâm b. Urve'den hadis nakletmiştir. Kendisinden de Buhârî, İbrâhîm b. Dînâr (öl. 232/752), Yahyâ b. Maîn ve İbrâhîm b. Yûnus (öl. 250/770) rivayette bulunmuştur.

Yahyâ b. Maîn, el-İclî ve Ebû Hâtim onun için *sika* demiştir.¹³⁶

Ali b. Muhammed (öl. 233/851): İbrâhîm b. Uyeyne (öl. 199/817), İshâk b. Süleymân (öl. 200/820), Cafer b. Avn (öl. 207/827), Süfyân b. Uyeyne, Selim b. Sâlim (öl. 194/814), Yahyâ b. Îsâ (öl. 201/821) ve Velid b. Müslim'den (öl. 194/814) rivayette bulunmuştur. Ali b. Muhammed'den de Muhammed b. İdrîs (öl. 275/895) ve Ziyâd b. Eyyüb (öl. 252/872) gibi birçok kişi hadis nakletmiştir.¹³⁷ İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiştir. Ebû Hâtim onun için *sika* demiştir.¹³⁸

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (öl. 273/891): Şahıs hakkındaki değerlendirmeler daha önce geçmişti.¹³⁹

Hadisi müntehâsı açısından değerlendirdiğimizde

¹³² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 25/593; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9/292.

¹³³ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, 2/465.

¹³⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/375.

¹³⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 19/341-343; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/309.

¹³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 19/164-169; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 9/555.

¹³⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 21/123.

¹³⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 21/123.

¹³⁹ bk Sayfa 20.

Rasûlüllâh'tan rivayet edildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla hadis, *merfu'*dur. Ravi sayısı bakımından rivayet edilen hadis *garib'* tir. Sahabe ravisi ise sadece İbn Abbâs'tır. Sened, baş kısımda *haddesenâ*, sonraki dönemde *an'ane* ve İbn Abbâs'tan *kâle* lafzı ile rivayet edilmiştir. Ravilerin vefat tarihlerinde de bir proplem tespit edilmemiştir. Dolayısıyla hadiste *inkita* yoktur. Hadisin sıhhati için Hâkim "Şeyhayn'ın şartına göre *sahîh*" demektedir.¹⁴⁰ Hadis, isnadındaki raviler açısından adalet ve zabt sahibi *sika* ravilerdir. Hadis, sıhhat bakımından *sahîh'* tir.

Rasûlüllâh'ın Göğsünün Zemzem Suyu İle Yıkınması Hakkındaki Hadisler

Hz. Peygamberin Mi'râc'a çıkışını anlatan rivayette göğsünün yarılıp zemzem suyu ile yıkıldığı bildirilmektedir. Buhârî'de geçen bir hadisin metni ve tercümesi şu şekildedir:

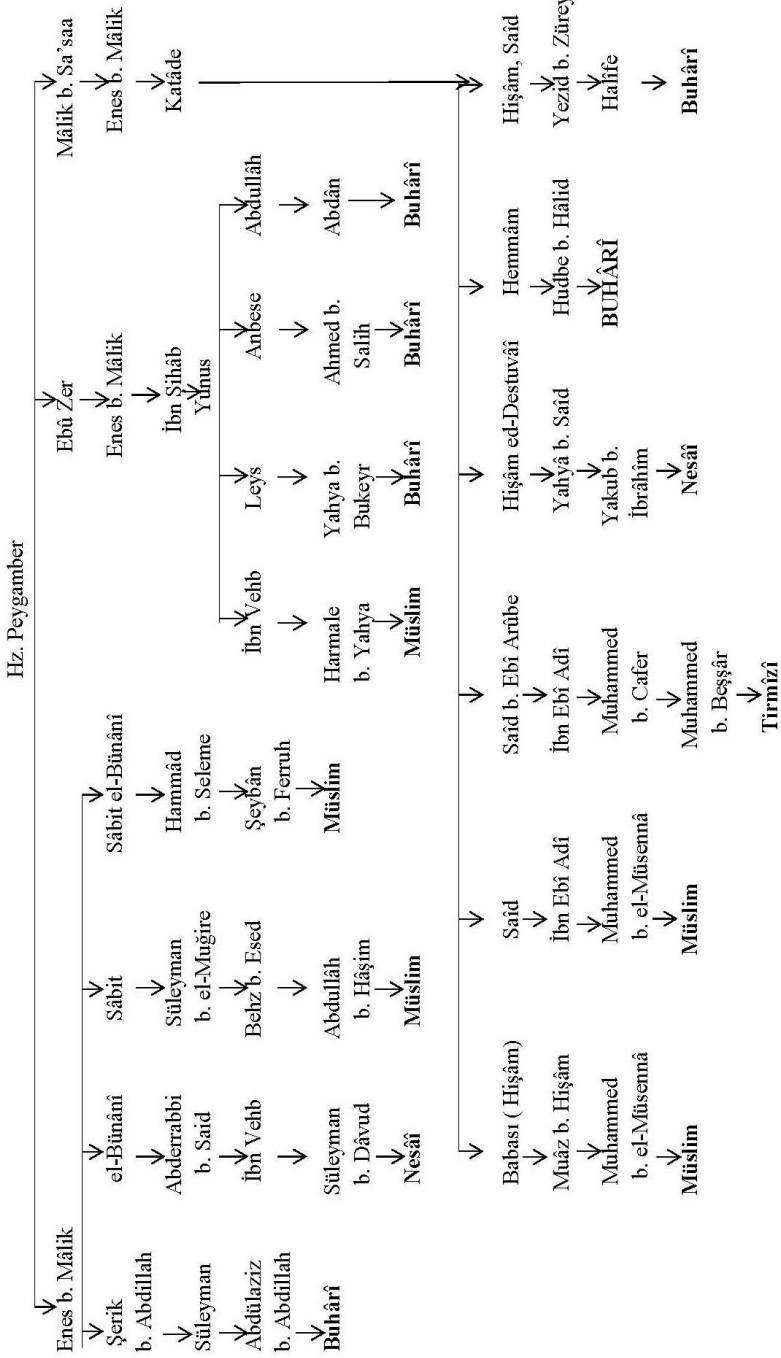
حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يُونُسَ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: كَانَ أَبُو دَرٍّ يُحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "فَرَجَّ عَنْ سَقْفِ بَيْتِي وَأَنَا بِمَكَّةَ، فَنَزَلَ جِبْرِيلُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَفَرَجَ صَدْرِي، ثُمَّ غَسَلَهُ بِمَاءِ زَمْزَمَ"¹⁴¹

Yahyâ b. Bukeyr > Leys > Yunus > İbn Şihâb > Enes b. Mâlik > Ebû Zer rivayet etmiştir Ebû Zer, Rasûlüllâh'tan (Mi'râc kıssasını) şöyle haber vermiştir: "Ben, Mekke'de bulunurken evimin tavanı yarıldı. Cibril (a.s.) indi. Göğsümü yardıktan sonra onu zemzem suyu ile yıkadı...¹⁴² Hadisin isnadı şu şekildedir:

¹⁴⁰ Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/645 (No. 1738).

¹⁴¹ Buhârî, "Salât", 1 (No. 349).

¹⁴² Hadis kaynaklarda "Mi'râc hadisi" diye bilinen, daha çok namazın farz kılınmasından bahseden hadistir. Değerlendirme konusu Zemzem olduğu için sadece ilgili kısım paylaşılmıştır.

Çalışmamıza konu edindiğimiz bu hadis, kütüb-i sitte içerisinde yer aldığı gibi diğer bazı kaynaklarda da rivayet edilmiştir.¹⁴³

Rasûlüllâh'ın göğsünün mi'râc öncesinde zemzem ile yıkanmasından bahseden bu hadis konu bakımından zengin bir rivayettir. İncelediğimiz hadis senedinde ve hadisin diğer rivayetlerinde ele alınan konular ana hatları ile şunlardır: Mi'râc öncesi Rasûlüllâh'ın göğsünün zemzem ile yıkanması, Burak isminde bir binetle Mekke'den Kudus'e yolculuk, Peygamberlerden bazıları ile görüşme, Cehennemdeki bazı kimselerin gösterilmesi, Allâh (c.c.) ile görüşme ve Mi'râc hediyeleri. Hadis içerisinde geçen bu olayların hepsi için rivayetler arasında farklılıkla bulunmaktadır. Bizim çalışmamız zemzemle alakalı olması nedeniyle hadisin bu kısmı değerlendirmeye alınmıştır. Kalbinin zemzemle yıkanması konusunda ise araştırıldığında manayı etkileyecek farklı bir detay görülmemiştir. Bazı rivayetlerde taktî yapıldığı için sadece zemzem ile ilgili kısımdan bahsedilmeyen rivayetler vardır.¹⁴⁴

Buhârî'nin *Sahîh*'inde bulunan hadîsin isnadındaki râvîler şunlardır: Ebû Zer, Enes b. Mâlik, Muhammed b. Müslim, Yûnus b. Yezid, el-Leys b. Sa'd, Yahyâ b. Abdillâh.

Ebû Zer Cündeb b. Cünâde b. Süfyân el-Gıfârî (öl. 32/650)

Ebû Hamza Enes b. Mâlik b. Nadr el-Ensârî (öl. 93/711)

Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-

¹⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/69 (No. 2889), 5/70 (No. 2890), 5/70 (No. 2891), 19/485 (No. 12505), 20/86 (No. 12641), 21/280 (No. 13740), 29/370 (No. 17833), 29/374 (No. 17835), 35/211 (No. 21288), 35/70 (No.21135); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 6/295 (No. 3614), 6/296 (No. 3616); Bezzâr, 9/337 (No. 3892); Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbüri, *es-Sahîh*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî, (Beyrut: Mektebetu'l-İslâmiyye, t.y.), 1/153 (No. 301); Ebû Avâne, *el-Müstahrec*, 1/107 (No. 337), 1/109 (No. 338), 1/113 (No. 343), 1/118 (No. 354) 1/120 (No. 355); İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/236 (No. 48); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 19/271 (No. 599), Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mehrân el-İsbehânî, *el-Müsnedü'l-müstahrec 'alâ Şahîhi Müslim*, nşr. Muhammed Hasan Muhammed eş-Şâfi, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1417/1996), 1/227 (No. 413), 1/229 (No. 414), 1/229 (No. 415), 1/229 (No. 416), 1/231 (No. 471), 1/232 (No. 418), 1/232 (No. 419), 1/232 (No. 420).

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/69 (No. 2889), 5/70 (No. 2890), 5/70 (No. 2891), 19/485 (No. 12505), 20/86 (No. 12641), 21/280 (No. 13740), 29/374 (No. 17835); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 6/295 (No. 3614), 6/296 (No. 3616); Bezzâr, 9/337 (No. 3892); İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 1/153 (No. 301); İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/236 (No. 48); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 19/271 (No. 599),

Zührî (öl. 124/742): Abdullâh b. Ömer, Câbir b. Abdillâh, Urve b. Zubeyr ve Enes b. Mâlik gibi birçok kişiden hadis nakletmiştir.¹⁴⁵ Kendisinden de Yahyâ b. Saîd, Ma'mer b. Râşîd ve Süfyân b. Uyeyne gibi tanınmış muhaddisler hadis rivayet etmişlerdir.¹⁴⁶

İbn Şihâb ez-Zührî'den rivâyet edilen hadislerin sayısı 2200 civarındadır. 200 kadarı *sika* olmayan râvilerden nakledilen bu rivayetlerden ihtilâf edilenlerin sayısı elli civarında ve bunlar da tamamen *zayıf* değildir.¹⁴⁷

Ebû Hâtîm "Enes b. Mâlik'ten rivayet edenler içerisinde en sağlamı Zührî'dir" demiştir. Süfyân ise Zührî'yi "Medine ehlinin en bilgini" diye nitelemiştir. Ömer b. Abdülazîz ise, "Onun gibi hadis rivayet eden başka bir kimse yoktur" diyerek Zührî'nin hadis ilmindeki büyüklüğünü ifade etmiştir.¹⁴⁸

Yûnus b. Yezid (öl. 159/777): Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (öl. 60/680) mevlâsıdır. İkrime (öl. 104/724), Umâre b. Gaziyeye (öl. 140/760) ve Hişâm b. Urve'den rivayette bulunmuştur. Hakkında el-İclî ve Nesâî *sika*, Ya'kub b. Şeybe *sâlihu'l-hadîs* ve Ebû Zur'a *lâ be'se bihi* demiştir.¹⁴⁹

Ebü'l-Hâris el-Leys b. Sa'd b. Abdirrahmân el-Fehmî (öl. 175/793): İmâm, hâfız ve şeyhu'l-İslâm gibi sıfatları olan bir kimse-dir.¹⁵⁰ Hadis rivayet ettiği kişiler arasında Hişâm b. Urve, Atâ b. Ebî Rebâh (öl. 114/734), Yahyâ b. Eyyûb (öl. 163/781), Eyyûb b. Musâ (öl. 132/752), Yahyâ b. Saîd ve Nâfi'(öl. 114/734) gibi âlimler bulunmaktadır.¹⁵¹ Leys'ten, Abdullâh b. Mübârek, Haccâc b. Muhammed (öl. 206/824) ve Saîd b. Şürehbîl (öl. 212/730) gibi birçok kişi hadis öğrenmiştir.¹⁵² Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebü'l-Hasan el-İclî,

¹⁴⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 5/326-327.

¹⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 5/328.

¹⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 5/328.

¹⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 5/332-334.

¹⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 32/551-557; Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 6/300.

¹⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/136.

¹⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/137; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 8/459-460.

¹⁵² Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/138.

Nesâî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi ricâl âlimleri de Leys'i *sika* değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁵³

Yahyâ b. Abdillâh b. Bukeyr (öl. 231/849): Mahzum oğullarının mevlasıdır. İbrâhîm b. Tahmân (öl. 163/781), Süfyân es-Sevrîve Şerîk b. Abdullâh (öl. 140/758)'tan rivayette bulunmuştur. Kendisinden de İbrâhîm b. el-Hârîs (öl. 265/883), Ahmed b. Saîd ed-Dârîmî (öl. 253/871) ve Muhammed b. Hâtim (öl. 249/867) hadis nakletmiştir.¹⁵⁴ İbn Hibbân, onu *es-Sikat'* ta zikretmiştir. Ebû Hâtim "hadisi yazılır, delil edinilmez" demiş, İbn Hacer ise *sika* olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁵

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî (öl. 256/870):¹⁵⁶ Rasûlüllâh'ın göğsünün zemzem suyu ile yıkanması hakkındaki hadislerin müntehâ olarak *merfu* olduğu anlaşılmaktadır. Enes b. Mâlik gibi muksirun sahabenin rivayet ettiği hadisin lafzı Rasûlüllâh'a aittir. Kendilerinin bu konuda Rasûlüllâh bilgi vermeden rivayetleri mümkün değildir. Hadis önemi nedeniyle "Mî'raç hadisi" ismi ile bilinmektedir.

Hadis, kütüb-i sitte ve diğer kaynaklarda *meşhur* seviyesinde isnatlarla yer almıştır. Sened içerisinde her tabakada en az üç ravi görülmektedir. Dolayısıyla hadis sened açısından *meşhur'*dur. İncelediğimiz isnadda herhangi bir *inkıta* görülmemektedir. Sened ilk dönemde *haddesenâ* sonrasında ise *anane* lafzı ile aktarılmıştır. Rasûlüllâh (s.a.v.)'ın göğsünün zemzem suyu ile yıkanmasıyla alakalı Buhârî'de yer alan Ebû Zer rivayeti *muttasıl* ve *meşhur* hadistir. Bu hadiste ravilerin de adalet ve zabtları tamdır. Netice olarak hadis sıhhat bakımından *sahîh'*tir.

Sonuç

Makalede zemzem konusuyla ilgili sekiz tane hadis, münteha, sened, ittisal ve sıhhat açısından incelendi. Zemzemle alakalı birçok hadis olmakla beraber, çalışmada kütüb-i sitte'yi esas alınarak, bütün hadisler konularına göre tasnif edildi.

¹⁵³ Zehebî, *Siyeru a'lâm*, 8/155; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 8/462.

¹⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 11/237.

¹⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 11/237.

¹⁵⁶ Bk. sayfa 14.

Üzerinde çalışılan hadislerin sahabe ravileri içerisinde İbn Abbâs, Câbir b. Abdillâh ve Âişe gibi en çok hadis rivayet eden (muksirun) râviler vardır. Zemzem hadisleri, çok sayıda tâbiûn tarafından rivâyet edilmiş daha sonra rivâyet yolları artarak devam etmiştir. Hadîs literatürünün ilk kaynaklarından itibaren birçok eserde yerini almıştır.

Zemzem ile ilgili hadislerin kütüb-i sitte içerisinde ki rivayet sayılarının dağılımı tablo halinde şu şekilde gösterilebilir:

	Ayakta içilmesi	Hummâ için şifâ olması	Her derde şifâ olması	Mekke dışına taşınması
Buhârî	2	6	---	---
Müslim	6	9	---	---
Ebû Dâvûd	---	---	---	---
Tirmîzî	1	2	---	1
Nesâî	3	6	---	---
İbn Mâce	1	3	1	---
	Zemzem'in çoğalması	Zemzem suyunun temizlenmesi	Münafıkların tadaması	Rasûlullâh'ın göğsünün zemzem ile yıkanması
Buhârî	4	---	---	6
Müslim	---	---	---	5
Ebû Dâvûd	---	1	---	---
Tirmîzî	---	---	---	1
Nesâî	---	---	---	2
İbn Mâce	---	---	1	---

Hadislerin kaynaklardaki rivayetleri arasında önemli bir lafız farklılığı tespit edilememiştir. Hummâ hastalığına şifâ olması hakkında gelen rivayetler bütüncül olarak değerlendirildiğinde hadislerin mutlak olarak "...su serpiniz" şeklinde geldiği, sadece İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerde zemzem kaydı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla zemzem kelimesine ravinin bir ziyadesi olduğu tespit edilmiştir. Lafız farklılıkları bütüncül olarak görüldüğünde aktarılmış olan rivayetlerin aynı hadis bir parçası olduğu, farklı bir metin olmadığı anlaşılmıştır.

Kaynaklarda yer alan hadisler çoğunlukla zemzemin önemini ortaya koymak için rivayet edilen, fıkhi bir hükme kaynak teşkil etmeyen hadislerdir. Hadisler konularına göre tasnif edildiğinde oluşturulan başlıklardan bu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bunlar içerisinde zemzemin ayakta içilmesini ifade eden hadisler, ayakta su içmenin caiz olduğunu savunanlar tarafından delil olarak sunulmuştur. Buhâri zemzem konusunu içeren bâb başlığına 'ayakta içme bâbı' demiştir. Muhaddisler ve cumhur ulema bu görüşü savunmuştur. Ayakta içmeyi yasaklayan rivayetleri tenzihen mekruh şeklinde anlamışlardır.

Çalışmamızda bütün hadislerin müntehasına göre merfu olduğu tespit edildi. Ravi sayısına göre üç tanesi meşhur diğerlerinin garîb hadis olduğu, adâlet ve zabt yönünden kusurlu olan ravinin yok denecek kadar az olduğu görülmüştür. Râvilerde ve sened içerisinde bir illet görülmemesi nedeniyle bir tanesi hariç tüm hadislerin muttasıl olduğu anlaşılmıştır. İnkıtâ olan ise zemzem suyunun temizlenmesi hakkında Ebû Dâvûd'ta yer alan hadistir. Sıhhat açısından ise sekiz hadis de *sahîh* olduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Musannef*, nşr. Habîbürrahmân el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1982.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnâvut. b.y.: Müessesetü'r-risale, 1421/2001.

- Azîmâbâdî, Emîr Alî ed-Diyânüvî, *Avnu'l-ma'bûd şerh-i Sünen-i Ebî Dâvûd*, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1425/1994.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şuabu'l-îmân*, nşr. Abdülhamîd Hâmid Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr. *Müsned*, nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah-Âdil b. Sa'd. Medine: Mektebetü'l-ulûmi ve'l-hikem, 1431/2009.
- Buhârî, Ebu Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *et-Târîhu'l-kebir*, nşr. Muhammed Abdulmuîd Hân Haydarâbâd: Dairetu'l-me'arifi'l-Osmâniyye, t.y..
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *Sahîhu'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-erkam, 1377/1995.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnâvut vd. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1424/2014.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*, nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. b.y.:Dâru'l-muğnî, 1412/2000.
- Ebû Avâne, Yakûb b. İshâk el-İsferânî, *Müstehracü Ebî Avâne*, nşr. Abbâs b. Safâhân. b.y.: el-Câmiâtu'l-islâmiyye, 1435/2014.
- Ebû Avâne, Yakub b. İshak b. İbrahim en-Neysâbü'rî, *el-Müstahrec*, nşr. Ey-men b. Arif ed-Dimaşkî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1419/1998),
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvud*. nşr. Yâsir Hasan. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-Arabî, t.y..
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mehrân el-İsbahânî. *el-Müsnedü'l-müstahrec 'alâ Şahîhi Müslim*. nşr. Muhammed Hasan Muhammed eş-Şâfî Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1417/1996.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'. *Müsned*. nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Dimaşk: Dâru'l-me'mun, 1404/1984.
- Ebû'l-Fidâ', İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, *et-Tekmil fi'l-cerh ve't-tadîl ve Ma'rifeti's-sikat ve'z-zuafâ ve'l-*

- mecâhîl*. nşr Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âlî Nu'mân. Yemen: Merkez-in Numân li'l buhûs ve'd- dirâsâti, 1432/2011.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*. nşr. Mustafa Abdulkâdir Atâ Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1411/1990.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aşhâb*. nşr. Alî Muhammed el-Becâvî Beyrut: Daru'l-cîl, 1412/1992.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Asâkir. *Târîhu Dımaşk*. nşr. Amr b. Ğarâme el-Amravî b.y.: Daru'l-fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe Ebu Bekr el-'Absî el-Kûfî. *el-Musannef*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût Cidde: Mektebetu'r-rüşd, 1409/1988.
- İbn Hacer, Hâfız Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb fî ricâli'l-hadîs*, Hindistan: Dairetü'l- mearifi'l-nizâmîyye, 1326/1906.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikat*. nşr. Muhammed Abdülmuîd Han. Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmanîyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîh*, nşr. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî. *es-Sahîh*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: Mektebetu'l-İslâmîyye, t.y.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen-i İbn Mâce*. nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki. Beyrut: Dâru'l-fikr, t.y..
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr Kahire: Dâru'l-maârif, t.y..
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakât*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1410/1990.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed. *en-Nihâye fî ğaribi'l-hadîs ve'l-eser*. nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmîyye, 1345/1963.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed.

- Üsdü'l-gâbe *fi ma'rifeti's-sahâbe*. nşr. Adil Ahmed-Alî Muhamed Muavviz. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1994.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvatta'*. nşr. Muhammed Fuad Abdalbâkî. Beyrut: Dâru ihyâi't-türasi'l-Arabî, 1406/1985.
- Mizzî, Ebu'l- Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. Muhammed Fuad Abdalbâkî. Beyrut: Dâru ihyâi't-türasi'l-Arabî, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. Abdulfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-matbûâtî'l-islâmiyye, 1406/1986.
- Râzî, Ebu Abdillah Abdurrahmân b. Ebî Hâtim. *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*. Beyrût: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1271/1952.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsât*. nşr. Tânk b. Ivazullâh- Abdumuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî. Kâhire: Daru'l-harameyn, t.y..
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebir*. nşr. Hamdi Abdülmeccid es-Silefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, t.y.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *er-Ravzü'd-dâni ile'l-mu'cemi's-sağîr li't-Taberânî*. nşr. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâc. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405/1985.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh süneni't-Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizânu'l- itidâl fi nakdi'r- ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrût: Dâru'l-ma' rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnâvut. Şam: Müessesetü'r-risâle, 1405/1985.
- Ezrakî, Ebu'l Velîd Muhammed b. Abdillâh. *Ahbâru Mekke*. nşr. Rüşdî es-Sâlih Melhas. Beyrut: Daru'l-Endülüs, t.y.